Национальная библиотека Республики Тыва им. А. С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 19 (16081) ◇1999 чылдың март 16, суббота ◇ Ат салган шагы ◇ Садар өртээ 1 рубль 50 көп. 22.00

ЧАГЫДЫЛГА-99

Чиигелделиг чагыдылга айы
МАРТ 19-ТАН АПРЕЛЬ 30-ГЕ
чедир болур.
Бо чылдың ийиги чартык чылында чагыдылгалыг болурун күзезиңерзе,
ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГАНЫ

кылып алыңар. Бир эвес чагыдып алыр солун, сеткүүлдериңер саны 4-5-тен ажа бээр болза, азы пенсионерлерге чагыдылга өртээ база каш хуу чиигелделиг.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ,
Силерни март 19-та республиканың Чогаадылга төвүнге "ЧАГЫДЫКЧЫНЫҢ ХҮНҮ" КЕЖЭӘГЕ

республиканың харылзаа эргелели, редакциялар коллективтери чалап тур бис. Аңаа силерниң күзелиңер езугаар солун, сеткүүлдерге чиик өртектиг чагыдылганы кылып ап болур силер. Оон аңгыда, эң хөй чагыдылга кылып алган кижилерни

СҮЙ-БЕЛЕКТЕР, ОЙНААШКЫННАР, "АЯН" АНСАМБЛИНИҢ КОНЦЕРТИ манап турар.

Чаңгыс улуг солунуңар "Шынны" чиик өртек-биле чагыдып алырынче далажыңар, номчукчулар.

РЕСПУБЛИКА ЧЕРГЕЛИГ СЕМИНАР-ХУРАЛ

ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫНДА: 1999 ЧЫЛДЫҢ БЮДЖЕДИ

ТР-ниң саң-хөө сайыды М. К. НУРЗАТТЫҢ илеткелинден

Республикада 1409 бюджет организацияларында 41668 кижини Тыва Республиканың бюджединден акшаландырып турар. Айда алыр отрумак шалың 610 рубль. Бюджетте бүгү организацияларның эң адак чарыгдалдарын хандырарда 865 млн. рубль негеттинер. Бюджет структуразында чарыгдалдарның улуг кезии өредилгеге— 292 млн. рубль, кадык камгалалынга —184, чурттала-коммунал ажыл-агыйынга — 100, коммунал ачы-дуза чедирилгезинге — 69 млн. рубль онаажып турар. Бо 4 адырны катай алырга, үгле оларга 600 млн. рубльди чарыгдаар. 1999 чылдың республика бюджеди дыка нарын бооп турар. Бөгүн бистиң бюджет долдуруп турар үндезиннеривис 742 млн. рубль бооп турар. Бо дээрге, трансферт 506,2 млн. рубль, девискээрлерни хөгжүдериниң федералдыг программазындан кээр 60 млн. рубль болгаш бодувустун хууда алыр орулгавыс 175,8 млн. рубль-дыр. Федералдыг программа езугаар кээр 60 млн. рубльди РФ-тиң Чазааның № 714 доктаалын күүседири-биле тускай сорулгага хуваар апаар. Ынчангаш бюджеттен алыкчылар ийи үндезинге — трансферт 506,2 млн. рубльге болгаш хууда орулгага ынанып болур-дур.

Муниципалитетке хамааржыр черлерни деткиир фондуну үгле трансферт-биле тургузар. Ол безин билдинмес, үгле дизе, федералдыг бюджетти, оон орулга кезээн канчаар күүседири билдинмес. Эрткен чылын биске трансферт 580 млн. рубль болганын билир силер. Федералдыг бюджеттиң орулга кезиин херек кырында күүсетпээнинден, Москва биске барык 145 млн. рубльди чедир акшаландырбайн барган.

Мооң ужурунда 1999 чылда бүгү кожууннарда, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда муниципалитет черлерин деткиир фондуну 19 хуу эвээжедирин планнап турар. 1998 чылда ооң фондузу 406 млн. рубль турган болза, бо чылын 364,2 млн. азы 42 млн. рубль эвээш болурун көрген.

1999 чылдың апрель 1-ден эгелээш, бюджет адырының ажылдакчыларының адаккы чаңгыс аай тариф четкизин 65 рубльден 110 рубль чедир улгаттырарын федералдыг хоойлуда айыткан. Бо сорулганы күүседиринге биске немелде 226 млн. рубль негеттинип турар.

Ол ышкаш "ИХЯ болгаш өрт камгалал ажылдакчыларының шалынын өстүрер дугайында" РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын езугаар бо категорияның ажылдакчыларының ажыл төлевирин 1,63 катап өстүрер апаар. Маңаа база-ла 8 млн. рубль херек апаар. Күрүнениң албан-хаакчыларының шалының өстүрериңе немелде 14 млн. рубль негеттинер. Ынчангаш немелде 240 млн. рубльди тывары негеттинип турар. Ындыг хөренги бисте чок. "Канчаар бис" деп айтырыга харыы бээри негеттинип келген.

Бо үүлдерни, а ол ышкаш 1999 чылче шилчип келген 653 млн. рубль кредитор өревисти төлээриниң эргежок чугулазын барымдаалааш, бодувустун чарыгдалдарывысты кызырарын санаанывыс ол. Бис ону кылбас болзувусса, чурттап шыдавас бис. Кызырылдаларның хемчээли — 30 хуу. Биригээр чугаалааргa, 222 млн. рубльди камнап алыр ужурлуг бис.

Сан-хөө курлавырларының чедишпезин барымдаалааш, эмнелге оруннарының санын кызырарын Сан-хөө яамызы саналдап турар. Бис бо адырга бюджет хөреңгизин кара туразында чарыгдап турар бис. Статистика медээзин езугаар алырга, Россияда мун кижиге онааштыр эмнелге оруннары 121, Чөөн Сибирьде— 122, Хакасияда — 104, а Тывада — 165 бооп турар.

Кандыг-бир суму нормадан ажыр стационар эмнелге тургузар дээр болза, аңаа удурланмас бис. Ындыг таварылгада чурттакчы чонбиле сүмележир херек. Чүнүң күсели-биле ындыг эмнелгени тургузарын дугуржур апаар. Акшазын чыгзын, мал-маганын берзин, эмчилерге шалыңны төлезин.

Мындыг үүлдер медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының талазы-биле федералдыг хоойлу-биле карышкак апарганын барымдаалааш, өкпе аарыының диспансериниң, божудулга бажының база өске-даа чарыгдалдарның чамдыызын бодунга алыр талазы-биле бодунун хоойлузун азы тускай шиитпирни хүлээп алырын Сан-хөө яамызы саналдап турар. Бо фонду талазы-биле дер төгүлдүр ажылдаары негеттинип келген. Ол ышкаш эргелеп-башкарылга аппарадын тударынга чорудуп турар орулгаларның чамдык хуу үлүүн эде көөрүн МЫК фондузунун баштаар чериндан дилээн бис. Бөгүн ол 7 хуу бооп турар, ону 3 хуу чедир кызырар арга бар деп санап турар бис.

Оон дараазында бистиң саналывыс — комплект четпес уруглар садтарын болгаш ниити өредилге школаларында өөредилге класстарын кызырары.

Хөмүр-даш, электри, чылыг энергияларының чарыгдалынга шыңгыы учетту тургузар херек. Кожууннарда социал адырның 82 объектизинде электри санакчыларын амга чедир тургуспаан. Санакчылар тургуспаан шаанда оларны акшаландырбазын саналдап тур мен. Аъш-чем, эм-таң садып алыр акшаны үгле аукционнар болгаш конкурстар дамчыштыр бээр. Улуг өртектиг продуктулар болгаш эм-таң садып алганы дээш албан черлериниң удуртукчуларын ажылындан үндүреринге чедир шыңгыы хемчег алыр.

Чылыг энергиязында чарыгдалдар улуг. Хөмүр-даш-ты болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезин кады алырга, ол чарыгдал 169 млн. рубль бооп турар. Чылыг энергиязынга шыңгыы учет тургузары негеттинип турар. Чылыг хемчээр санакчыларны садып алгаш, бюджет организацияларынга тургузары чугула.

Школалар чанының, үгле школалар чанында интернаттарны соксадырын саналдап тур бис.

Музыка школаларын тударын өртектиг үндезинче шилчидер.

Уругларның дыштанылгазын социал камгаладылга фондузунун күсели-биле чорудар. Маңаа бюджеттен хөренги чарыгдавас.

1999 чылда социал адырның ажылдакчыларына тарификацияны эде кылырын, а ол ышкаш изиг чем болгаш методиктиг литература садып алырынга төлевирлерни соксадыр.

Культура албан черлерин бюджеттен 40 хуу акшаландырар. Амгы үеде оларны барык 92 хуу акшаландырып турар. Арткан 60 хууну олар боттары ажылдап алыр ужурлуг.

Массалыг информация чепсектеринден үгле "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарны акшаландырар. Артканнары хагдынар азы боттарын боттары акшаландырар.

Ыраккы Соңгу үкке деңнештирген, амга чедир дотация ап турар кожууннарга газ болгаш хлеб өртээн сула салыптар.

Чурттала фондузун тудар талазы-биле алыр болза, чарыгдалдарның 40 хуузун бюджеттен дотация-биле хандырарын саналдап турар бис. Арткан 60 хуузун чурттакчылар боттары төлээр. Ону чедип алыр төлээде, чер-черде бот-башкарылга органнары 1996 чылдан бээр эде көрүп келгени чурттала шөлү дээш тарифтерни эде көөрү чугула. Амгы үеде кожууннарда чурттала шөлү дээш төлевирниң хемчээли 13-тен 23 хуу чедип турар, арткан чарыгдалдарны бюджеттен төлеп турар. Кызыл хоорайда төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези 40 хуу чедип турар. Оларны республикага ортумаа-биле алырга, 35 хуу бооп турар. Ынчалза-даа чурттала-коммунал ажыл-агыйында реформаның федералдыг программазында, ону дөмейле күүседир апаар бис, төлевирлиг ачы-дузаның үлүүн 60 хуу чедирерин көрген.

Суг таривин бедидер херек. Бөгүн суг дээш үгле 4 акша төлеп турар бис. Канчап-даа таарышпас чүве-дир.

Телефон дээш, ниитизи-биле харылзааның ачы-дузазы дээш, электри энергиязы дээш өртектерни эде көөрүн Чазак деңнелинге чугаалажып көөр. Бөгүнгү байдалды алырга, харылзаа болгаш электри хандырылгазы дээш бюджет албан черлери улуг өрелиг бооп турар. Оон ужурунда бөдүүн төлекчилер ол-ла ачы-дуза дээш эвээшти төлеп турар.

Бо хемчеглерни боттандырбас болзувусса, амыдырал улам бергедээр. Кредитор өрези улам улгадыр, ону төлээр чүвевис чок.

Түүнеп чугаалааргa, 1999 чылда республика бюджединден 299 млн. рубльди бюджет ажылдакчыларынга шалын төлээринге чарыыр, оон иштинде Кызыл хоорайга 55 млн. рубльди үзүп бээр. Өскүс уруглларга пособиеге 14 млн. (Кызылга 3 млн.) рубльди, кожууннарга ачы-дуза чедирилгезинге 55 млн. рубльди бээр. Кожууннарның болгаш Кызылдың өске чарыгдалдарын хууда орулгалар-биле дуглаар. Өске арга бисте чок.

НЕМЕЛДЕ ИЛЕТКЕЛ БОЛГАШ САНАЛДАР

Семинар-хуралга республиканың саң-хөө сайыдының илеткелиниң соонда, оон оралакчызы Нина САЛЧАК эдеринчи илеткел кылган. Ону допчузу-биле мооң адаанда парладывыс.

Үндүүг политиказының кол сорулгазы — эрге-чагырганың бүгү-ле органнарының деңнелинге боттарының орулгаларын улгаттырарының курлавырларын дилеп тывары, бюджет харылзааларынга боттарының акша-хөреңгилерин, ачы-дузаларын тургузары, аңаа республиканың бүгү ямылары, ведомстволары, юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш тус-тус кижилер киржир ужурлуг. Ол ажылды чорударының мурнунда бистиң бюджедивистиң орулгалары чогум үүдеп тургустунарын ыяк билип алыры чугула. Үндүүг системазы дээрге — федералдыг, регионалдыг болгаш тус черниң үндүүг чыылдаларындан тургустунуп келир ниити түн-дүр деп тайылбырны бергеш, федералдыг үндүүгге оон кандыг хевирлери хамааржырын чугаалаан.

Федералдыг үндүүг чыылдазынга дараазында үндүүглер — немелде өртектен үндүүг, акцизтер, банкылар орулгаларынга, үнелиг саазыннар-биле сайгарылгаларга үндүүглер, тус-тус кижилерден тыртар олча-ажык үндүүглери, кызыгаар болгаш күрүне каайылылары, бойдус курлавырларынга үндүүглер, чер байлактарын ажыглааны дээш үндүүглер, федералдыг чөпшээрел бижиктер бээринден болгаш өске-даа даңзылаашкыннардан кирер чыылдалар хамааржыр. Оон ынай регионал үндүүглерге болгаш чыылдаларга бүдүүлгелериниң болгаш организацияларның эт-хөреңгизинге үндүүг, чоокта чаа доктаадып киирген-ивис аргаяышты, сугну садарындан кирер үндүүг, ам доктаадып киирер ужурлуг мөөрейлер бизнезинге үндүүг, өөредилге албан черлериниң хереглелдеринге чыылдалар, регионалдыг даңзылаашкыннардан болгаш чөпшээрел бижиктер бээринден кирер чыылдалар, юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш тус-тус кижилериниң ниити орулгаларынга чаңгыс аай үндүүг хамааржыр. Оларны ТР-ниң хоойлуларын езугаар доктаадып тургузар.

Тус чер үндүүглеринге болгаш чыылдаларынга чер үндүүг (ону тодаргай чугаалап каары артык эвес, үүл дизе "Чер дугайында" Хоойлу езугаар ол башкартынып турар, а кол хоойлу чогуур бюджеттерже ону киириниң чурумун тодарадып турар, ынчалзажок ол — бот-башкарылганың тус чер органнарының кол сагыыр үүлү), тус-тус кижилериниң эт-хөреңгизинге үндүүг, реклама-чарлалдардан үндүүг, эт-хөреңгини салгалынга арттырганы азы белек кылдыр бергени дээш үндүүг, тус черниң чөпшээрел-даңзылаашкын дээш чыылдалары, хамаатылардан, бүдүүлгелерден, организациялардан болгаш албан черлериниң айыткан сорулгалыг чыылдалар, девискээрни арыглап-аштаары дээш чыылдалар, чурттаар оран-сава фондузунун камгалалындан үндүүг хамааржыр.

Ол үндүүглерни кандыг хоойлулар езугаар киирген-ил? Улустуң сонуургап турар бир айтырыы бо болгай. 1999 чылдың январь 1-ден эгелеп Үндүүг дугайында дүүмнү — ниити үүлдү болгаш 1-ги кезекти күштүг болдуруп киирген. Аңаа дүүштүр үндүүглер болгаш чыылдалар дугайында федералдыг хоойлуларны хүлээп алган. Ол дээрге сатынган үүлдерден үндүүглер, мөөрей бизнезинден, кирген орулгалардан, үндүүглер-дир. Үндүүг дугайында дүүмнү күштүг болдуруп киирген-биле 19, 20, 21 үүлдериниң аңгыда, "РФ-тиң үндүүг системазының үндезиннериниң дугайында" Хоойлу күш чок болу берген, бир онзагай үүл ол. Күштүг болуп артып калган 19, 20, 21 үүлдер федералдыг, регионалдыг болгаш тус чернии дээр бо үш деңнелдерни барымдаалап үндүүглерни хуваарынга хамааржыр. Ук үүлдер Үндүүг дугайында дүүмнүң 2-ги кезээн кииргижеге чедир күштүг болур. Төлээлел эргечагыргазының тус чер органнары тус чер үндүүглериниң талазы-биле оларны киирип-даа, чиигелделерни ажыглап-даа база күш чок болдуруп-даа болур эргелиг.

Бюджеттериниң деңнелин барымдаалап үндүүглерни болгаш чыылдаларны канчаар хуваарыл? Ону кысказы-биле көргүзерге мындыг: немелде өртектен үндүүг талазы-биле. 75 хуузу — федералдыг бюджетче кирер. Ол шилчидиишкинниң 25 хуузу республикага артар. Ынчалзажок "1999 чылда федералдыг бюджет дугайында" Хоойлу езугаар ийиги кварталдан эгелеп немелде өртектен үндүүг талазы-биле бүгү-ле шилчидиишкиннерден республикага оон үүгле 15 хуузу артар, арткаы күрүне хөреңгизинче кире бээр.

Тус-тус кижилерден олча-ажык үндүүүнүң талазы-биле өскерилгелер база болган. Хоойлу төлевилелинде көрдүнгенин езугаар алырга, ажыл төлевириниң фондузунун талазы-биле эң эвээш үндүүг онаашкыны 30 муң рубль хире хемчээлдиг болуп турар. Эрткен чылын ол хемчээл 5 муң рубль турган. Бо езугаар алыр болза, бир эвес бистиң ажыл төлевиривистен, чижээлээрге, 13 - 12 хууну тыртып алгаш баар болза, оон 3 хуузу федералдыг бюджетче кире бээр-дир.

Оон ынай Н. Салчак бюджеттериниң деңнелдериниң талазы-биле үндүүг санаашкыннарының нормативтериниң өскерилгелериниң дугайында база тодаргай чугаалаан. Ол өскерилгелер колдуунда-ла башкарлып турар үндүүглерге хамааржыр дээрзин айыткан.

Оон соонда бюджетке хамааржыр саналоналдар хөй болган. Ону долузу-биле бээри болдунмас болганда, саналдарның кол-кол уткаларын киирдивис.

О. В. Доржу (Сан-хөө яамызындан):

— Көрүп көрүңерден, 1999 чылда кадык камгалалынче 217 млн. рубльди бээр кылдыр көрүп турар-дыр. Ол эвээш болбайн канчаар. Ооңбиле эмчилериниң категорияларының тарификациязын чорударынга безин чедишпес акша-дыр. Ол дээрге бюджетке анаа-ла немелде чүүктешки-дир. Ындыг болганда, төлевирлиг ачы-дузаларның үлүүн улгаттырары эргежок чугула.

Б. К. Күдерек, кадык камгалал, техниктиг хандырылга болгаш эм-таң сайыды.

— Эмнелге албан черлериниң бюджединиң чарыгдал кезиин кызырар дизе, оларның чанынга дузалал ажыл-агыйларны хөгжүдери чугула, картофель, капуста өстүрер, сүт, эът бүдүрер дээш аан... Бо талазы-биле ажылды чорудуп эгелээн бис. Ынчалзажок чамдык кол эмчилер ындыг хемчеглер алырынче шоолуг-ла тура чок боор-дур. Ол та кандаай чүве. Мен бодаарымга, амдыызында кара чаңгыс эки арга ол деп бодаар мен. Боттарывыстың бар аргаларывысты база катап дензигүүрлеп көргеш, боттарывыстың чарыгдалдарывысты 30-40 млн. рубль чедир кызырарын оралдажып көөр бис. Бергеле, ынчалзажок күүсеттинип болур хире.

Президент: — Бир эвес ол ынчалдыр силерге болдуна бээр болза, ындыг янзылыг кызыртынган түүнүн кезиин эмнелге дериг-хереклелдери садып алыр кылдыр силерге дедир бериптер бис.

Т. Юмбуу, Өөредилге талазы-биле күркомитеттен:

— Өөредилгеге 312 млн. рубль көрдүнген-дир. Чарыгдалдарны кызырар кылдыр саналдап турарывыс мындыг:

— методиктиг литература садып алзын дээш башкыларга компенсациялар төлээрин соксадыр;

— тарифтер бедидер кылдыр башкыларга чорудуп турар оларның аттестациязын соксадыр.

— чамдык көдээ школаларда класста 4-6-ла уруглар өөренип турар. Өөреникчилерден башкылар көвей болуп турар.

— чаа дериг-хереклелдер, мебель садып алырынга акша-хөреңги бербейн барза.

— школаларга оттулар ыяш белеткээрин өөреникчилериниң боттарынга, оларның ада-иелериниңе онаап каар. Шеф ажылын ажыглаар.

— чедир четчелеттинмээн бөлүктерни каттыштырар, барык ээн турар уруглар садтарын хаар.

— музыка школаларын долузу-биле төлевирлиг кылдыр шилчидер.

В. С. Донгак, өөредилге сайыды:

— Эрткен чылын хөмүрдашка чарыгдалдарны 41 муң тоннадан 27 муң тоннага чедир кызырдывыс.

Школалар чанында дузалал ажыл-агыйларны хөгжүдүп турар бис. Беш хонуктуг өөредилге неделязынче шилчилге акша-хөреңгини камнап алыр арганы берген... Школа эт-хереклелдерин белеткээр талазы-биле боттарывыска баазаны тургузуп алдывыс, ол база камналганы берди.

С. Б. Маады, социал камгаладылга фондузунун даргазы:

— Камгаладылга дадывырлары пособиелер төлээрингеле өй, ындыг болзажок уруглларның чайгы дыштанылгазын организастаарының болгаш эрттириниң айтырын мүн-не шиитпирлептер бис, үүге дизе федералдыг хөреңгиден ол сорулгага акша-хөреңги көрдүнген болгаш ол кирип келир. Септелге дээн ышкаш, ажылагыйга чарыгдалдардан өскезин, ылаңгыя стационар лагерьлерге уруглларның дыштанылгазын акшаландырарын фонд колдуунда-ла бодунга алыр. Ынчалзажок грипп халдавырының хайы-биле эмнелге хуудустарын езугаар төлээр чарыгдалдарның улуг хемчээли чоокку үеде келир, баш удур көрдүнмээн ол чарыгдалдарга хөй акша-хөреңги үнер дээрзин база утпас ужурлуг бис.

Г. В. Тычкова, Сан-хөө яамызының килдизиниң кол специализи:

— Тус чер бот-башкарылга органнарының эргелел аппарадын 20 хуу кызырза чогуур. Эргелел органнарының ажаалда-хандырылгазынга чарыгдалдарны кызырарынга курлавырлар бо-дур:

— сургакчылаарынга үнер чарыгдалдар;

— ажыл-агый хереглелдеринге чарыгдалдар;

— кывар-чаар материалдар.

Х. Д. Монгуш, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы:

— ТР-ниң Чазааңга хереглекчилер эвилели 28 млн. рубль өрелиг (чээли боду 9 млн., артканы хөөлер, торгаалдар болгаш хуулар). 13,5 млн. рубль төлеттинген, ынчалзажок өре долузу-биле ам-даа төлеттинмээн. Ындыг болзажок, бүгү деңнелдериниң бюджеттеринче янзы-бүрү үндүүглер дээш база төлегилээн бис.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

Кызыл кожууннуң спорт залынга хоочуннар ортузунга республиканың бирги чери дээш хол бөмбүүнге маргылдаа болган. Аңаа 14 команда киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түннелинде, бирги черни Кызыл кожууннуң командазы, ийигизин — ТКУ, үшкүзүн — Каа-Хем кожууннуң волейболистери ээлээн.

База бир демдеглексенчиг онзагай үүл болза, дөртку черни ээлээн Чазак командазынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ойнап, чаңгыс командада эш-өөрүүнүң хей-аъдын көдүрүп, көрүкчүлерниң сонуургалын хайыктырганы болур.

Кандан-оол МОНГУШ.

ХЕМЧЕГЛЕРИН БАДЫЛААН

Кадык камгалалының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң президиум хуралы болган.

Аңаа кадык камгалалының ажылдакчыларының аразынга аарыыр, инвалид болур чоруктун дугайында чугула айтырыгны чугаалашкан. Республикада кижилериниң аарып турарының байдалының дугайында илеткелди Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының кол эксперти Людмила Байкара кылган.

Хүлээп алган доктаалда аарыгларның нептереп, инвалид кижилериниң саны көвүдээни-биле кадык камгалалының ажылдакчыларының профэвилел республика комитеди бо чылдың майда администрация-биле кады каттышкан хуралды эрттиреринин шиитпирлээн. Ол хуралга кижилериниң аарыыр болгаш инвалид болур чоруунга удур ап чорудар хемчеглерни хүлээп алыр. Кижилериниң аарыырын болгаш инвалидтээр чоруун эвээжедир ажылды организастаар талазы-биле конкурсту чарлааш, оон хемчеглерин бадылаан. Конкурстун хуусаазы 1999 чылдан 2000 чылга чедер.

Алексей ИВАНОВ.

КЫШТЫҢ ААГЫ ТӨНГЕЛЕКТЕ...

Сөөлгү үеде көдээ бүдүүлгелер экономиктиг рыноктун аар-берге оруктарынга кызагдатканының уржуунда өстүрүп алган малывыстың баш саны чыл келген тудум эвээжеп, оон продукциязы хүннүң чыгыы кызырлып турарын сагыш човаашкын-биле эскерип, көрүп тур бис.

Кыштың аагы ам-даа төнгелек. Когурумнуг, соок час чоруп тур. Оон кадында чамдык, чижээ, Эрзин, Тес-Хем, Таңды, Кызыл, Сүт-Хөл дээн ышкаш кожууннарда бо чылын улуг хар чагганындан оларда байдал аажок берге. Ынчалза-даа ол девискээрлериниң малчыннары ундаравайн, кожууннарның болгаш көдээ бүдүүлгелериниң удуртукчулары одар шөлдерин далбыйлаар ажылдарны өй-шаанда организастап, кызымак чоруун көргүзүп турарын айтыры чугула. Оларга агаар-бойдус берге шылгалданы тургузуп-даа турза, колхоз, совхозтарда хой оолдаашкыны багай эвес түннелдерлиг.

Чаа-Хөлде бо чылдың март 4-ке чедир 1112 хураган немешкен, оортан үгле 20 баш хораан. Кожуунда төрүүр хой 4284 баш. Барыын-Хемчикте хой оолдаашкыны адакталган.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының мал ажылының талазы-биле оралакчызы А. С. Эрес-оолдун редакцияга берген медээзин езугаар алырга, февраль 20-ге чедир малчын будүүлгелерде ниитизи-биле 9370 хураган немешкен. Оон иштинде 59 баш мал өлүп хораан бооп турар. Республика деңнели-биле алырга, чаш малдың хорап турары эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, амдыызында эвээш бооп турар. Мону хойжуларның кызымак күш-ажылының түннели кылдыр үнелезе эки боор. Черле кайы-даа кожуунну алырга, бо чылын чаш малдың баш санын бүдүн-бүрүн камгалап алыр талазы-биле дээштиг хемчеглер алдынып турарын ол медээден көрүп болур. Хураганнарны июнь, июль айларда санаар болгай.

Тыва Республиканың Президентизинге кожууннар болгаш хоорайлар чагырганларының даргаларының киржилгези-биле бо чылдың январь 11-де эрткен чөвүлел хуралдың шиитпиринге үндезилээш, "Кожууннарның көдээ бүдүүлгелеринге саңхөө деткимчезин көргүзериниң дугайында" тускай доктаалды ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы бо хүннерде ажылдап кылган. Хол салдынып, ундараарының барымдаазы чок. "Зооветснаб" күрүне бүдүүлгезинде мал кодурунга удур хереглээр эм-дом элээн хөй бар деп медээлер дыңналып турар. Устунде адаттынган албан черинге барып, херек эмнерни садып, орнап ап болурунун аргаларын удуртукчулар сүмелеп турар. Шимченгир болуру чугула ышкаш ийин.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттирип, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыры дээрге, үгле ТР-ниң Чазаанын херээ эвес-ле болгай. Холдарын сунуп алгаш, Президентиден диленгениниң ажыы үүл?.. Малмаган, машина-техника колхоз, совхозтарның даргаларының, директорларының эргезинде бар-дыр. Кожуун чагырга даргаларының холунда акша-төгерик чок эвес-ле болгай.

Ниитиниң малының бажын өстүрер дээш Улуг-Хем кожууннуң чагырга даргазы Виктор Кууларович Пюрюна, Ольга Сергеевна Куулар (Таңды), Дугар-оол Шогжал-Даржааевич Хертек (Бай-Тайга кожуун) боттарының бюджединден акша-копеекти үндүрүп берип, ажылагыйларга улуг дузаны чедирип, хүн бүрүнүн деткимчезин көргүзүп турарын маңаа демдеглеп каары өөрүнчүг.

Танов ЧИГДЕН.

Отчетту чугаалажып тур

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ДЕТКЭЭННЕР

Эрткен неделяда Улуг-Хем кожуунунуң бүгү суурларынга база Шагаан-Арыг хоорайның бүдүрүлге, албан черлеринге болгаш организацияларынга Тыва Республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчылары база Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн олар чедип, ажыл-ишчилер-биле ужурашкан. Келген комиссия кежигүннери ТР-ниң Чазааның 1998 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдеңге чогумчудар дээш кылып чоруткан ажылдарын тодаргай чижектерге даянып, чонга чедимчелиг кылдыр тайылбырлаанын чер бүрүзүнге санал бергеннер демдеглеп турганнар.

Россияның, оон иштинде Тываның 1998 чылда амыдырал-чуртталгазы нарын байдалдарга эрткен. 1998 чылдың августа болган саң-хөө буурааашкыны өртектерни өстүргени чажыт эвес. Россияның девискээринге өртектер ниитизи-биле 87 хуу өзүп турда, Тывага үүгле 53 хуу немешкен.

Тываның Чазаа төптен кээп турар акша-төгерикти айытканугланыышкыннар езугаар шын чарыгдап келгени-биле бюджет организацияларынга бээр ужурлуг өрелерни төлөөриниң хуусаазы дыка кызырылган. Пенсия хандырылгазы өске регионнарга деннээрге дээре.

Республиканың экономиказын быжыглаар дээш Президентивис Ш. Д. Ооржакка удурткан Чазаавис шуут болдунмас берге байдалдардан республиканы ужулган деп чоннуң чугаалажып турары чөптүг. Кызылда алгы, дүк болбаазырадыр, хептер, хевистер бүдүрер фабриканы ажыглалга киргени, Торгалыг—Хандагайты болгаш Тожу аразының автоорукторының тудуглары ол бүгүнүң тодаргай херечилеридир. Россияның девискээринде капитал тудуглар чоруттунмайн турарын маңаа демдеглээри артык эвес.

Биче бүдүрүлгелериң болгаш сайгарлыкчыларның саны чыл келген тудум өзүп турары өөрүнчүг. Республика бюджединиң 80 хуузу Москвадан кээп турар болганда, ону эвээжедириниң кара чаңгыс оруу—ажылдан шыдаар кижи бүрүзү бодун боду ажыл-биле хандыртынары, ажыктыг бир-ле үүлдү кылган турары эргежок чугула дээрзин чыыштарның киржикчилери демдеглээннер. Чаатыда арат ажыл-агыйлыг Борис Бадыың Шагаан-Арыг хоорайда уруглар албан черлери, төп эмнелгени ногаа аймаа-биле хандырганы маңаа көскү чижек болбайн канчаар.

ТР-ниң Чазаа даштыкы чурттар-биле харылзааны улам калбартып турары ажыктыг. Моол, Кыдат, Италия, Германия чергелиг күрүнелер-биле, Алтай крайның болгаш Москваның Чазактары-биле Тываның аразында бот-боттарынга ажыктыг дугуржулгаларның чардынганы чоннуң чөпсүнүүшкүнүн болдурган. Чурттун дээди өөредилге черлеринде база даштыкыда эвээш эвес сургуулдарны өөредип, келир үениң кадрларын белеткеп турары үүлдүг.

Кожуун чурттакчыларының чыыштарынга 1998 чылда Чазактың чорудуп келген ажылдарын багай деп чаңгыстаа кижи демдеглеввэнин айытса чогуур. Харын-даа өөрүп четтиргенин илереткен саналдар көвей болган. Чижээлээрге, Шагаан-Арыгда пенсионер Валентина Бондаренко ажыг кыштың соогунда чиигелделиг хөмүрдаш-биле хандырганын сеткили ханып медеглээн. Хоорайда коммунал ажыл-агыйы хей-аттыг ажылдап, 87 миллион рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Чыыштарга чурттакчылар бо чылын кызза чогуур ажылдарга хамаарыштыр саналдарын киирген. Кожуунуң төп эмнелгезин чылыг-биле хандырар 780 метр черге чаа хоолайларны салырын, СЭС-тиң тудуун доозарын, 65 аал чурттаар бажыңның ийи подъездизин ажыглалга киирерин, көдээ ажыл-агый адырынга болдунар-ла дузаны кадарын Чазак комиссиязы чөптүг деп көрген.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В. К. Пюрюна болгаш харыысалгалыг ажылдакчылары Отчетту чугаалажып көөрүнге идепкейлиг киришкен. Кожуун амыдыралынга хамаарышкан айтырыларга тодаргай харыыларны берген.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Шагаан-Арыг хоорай.

Дээди Хуралга — төлептиглерни

Кызылдың Строительный № 25 соңгулда округундан кандидат Баир Түлүшович САНЧИ

Кризис бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларын бүргээн. Мындыг берге үеде хайыызындан хайгаарап турарга хамааты кижиниң хүлээлгезинге канчап-даа таарышпас деп билгеш, амгы болур Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларынга киржиринче мени албадапты.

Чон мени деткиптер болза, дараазында программаны күүседир дээш силер-биле кады ажылды чорудар мен:

—мээң дүвүрелим—төрээн Тывавыстың салымы, уругдарыывыстың келир үези дээш төлептиг чуртталганы тургузары;

—дең-дески шынчы херек, тургузукчу чорук, хоойлу-дүрүм сагыыры, корум-чурум, реализм;

— социал шынчы чорукту херек кырында амыдыралга боттандырары, ыятпайн, тодуг-догаа, шынчы ажыл-биле акшаны ажылдап ап, мергежилинге чоргаарланып амыдырап-чурттаар;

— кадрларны шилиирде, депшидерде үүгле мергежилин көөр, дөргүл-төрел, куда, эш-өөр база хууда бердингенин бодап депшитпес;

— күрүнеиң деткимчезин продукцияның бүдүрүкчүлеринге бир дугаарында бээр. Эң ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны деткиир болгаш дузалаар. Черни садып-саарарын болдурбас, ындыг үе ам-даа келбээн;

— мафия, коррупцияга удур дайынны чарлаар, хоойлуларны ажылдап, хүлээп алыры — хүннүң эң чугула айтырыы;

— студентилер, инвалидтер, пенсионерлер, бичии чаштар күрүнеиң талазындан шыырак социал камгалаттынган турар ужурлуг.

Правобережный № 7 соңгулда округундан кандидат Олег Витальевич ПЕТРОВ

Олег Витальевич Петров 1945 чылда төрүттүнген. Техникум болгаш инженер академиязын чедиишкинчиг дооскан. 1974 чылдан эгелеп Тываның суг аргыжылга компаниязының чиңгине директору бооп ажылдап турар. Өгбүлелиг, ийи уруглуг.

Программазының кол үндезини — хоорайның чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин экижидеринге үүгле үлетпүр бүдүрүлгелерни эки ажылдадыры, сайзырадыры, катап тургузары. Хоорайның ажыл-агыйын, бүдүрүлгелерин бут кырынга катап тургузуп алыр болзувусса, үүгле ынчан бюджет улузу, пенсионерлер дыштыг, бүзүрелдиг чурттап болурлар. Ажылдап турар база катап бут кырынга туруп келген бүдүрүлгелер хоорайның бюджединче үндүрүглер төлээр болгай. Политиктиг янзы-бүрү сайгарылгалар орнунга, фабрикалар, заводтар, комбинаттар болгаш тудугларны хөгжүдер херек. Ажыл чоктар болгаш аныяктар ону бистен шагдала манап турарлар.

Кандидат кылдыр "Солидарность-Демнежилге" соңгулда блогундан депшиткен О. В. Петров-биле чергелештир Владимир Соянович Орус-оол (НПШ "Хостуг Тыва") үлетпүр-бүдүрүлгелерниң удуртукчулары — Виктор Хомушкуевич Кара-оол ("Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы), Сергей Владимирович Сиорпас ("Тыва автоорук" эргелели), Мария Дмитриевна Крючкова ("Тыварыба" акционер ниитилел), Алексей Хунаевич Монгуш ("Тыва сельхозхимия") соңгулда кампаниязында киржип турарлар. Экономиканың шупту чажыттары бүгүдеге билдингир — ажыл-агыйны, үлетпүр-бүдүрүлгелерни сайзырадыры!

Хүндүлүг соңгукчулар! Төлептиг кандидат Олег Витальевич Петров дээш бир үн-биле бадылаарыңарны кыйгырдывыс!

Профессионалдар политиктиг демиселде.

Бүдүрүлгениң хөгжүлдези — шуптувус эки чуртталгавыстың, чаагай чоруувустуң магадылалы.

Хүндүткел-биле "Солидарность — Демнежилге" соңгулда блогу.

Первомайский № 4 соңгулда округундан кандидат Андрей Семенович ШУМОВ

Найысылалдың соңгукчулары-биле чугаамны шак мындыг сөстер-биле эгелээр бодадым. Бо дээрге бистиң "Соладирность-Демнежилге" соңгулда блогувустуң кыйгырыы-дыр. Чонувустуң сонуургалын, негелделерин бир дугаар чергеде бистиң интернационалчы блогувус салып турар. Бистиң удурланыкчыларывыстың бирээзи "Наш город" (РЛДП болгаш Лебедь партиязы) болуп турар. Ол блок хоорай чагыргазынга даянып алгаш, чамдык "хостуг парлалганы" акша-төгерик-биле боой тудуп алган, соңгукчуларны төөредип, биске удур, соңгукчуларның бадылаашкыны дээш демиселди эгелээннер. Оларның тиилеп үнери чөгенчиг-ле боор. Бир эвес кашинчилер Дээди Хуралга соңгуттунуп алыр болза, оларның идейлиг талалакчызы — Бичелдей болур. Республика деннелинге олар үен-даян реформалар кылып чорудар деп турарлар. "Реформа" деп сөс — үрегдээшкин деп орус дылдан очулдуртунар. Шак ол чыдыг реформа — шалбаадан Тываның экономиказын бут кырынга үүгле бүгү чоннун деткимчези-биле тургузуп ап болур. Бичелдейге удурткан турган бирги чыыштың Дээди Хуралының "ачызы-биле" база Кызыл хоорайны Тывадан аңгылаар дугайында Кашинниң хоозун чулчуруушкуннары бистиң соңгукчуларывыстың чөгелинге дээп, оларны соңгулдаларже киириштирип алыры нарыыдай берген. Мээң соңгудуп турарым соңгулда округунда банкир Семенов, боду солун, сеткүүлдүг Конвиз, Кашинниң деткимчезин алган Подик суглар туруп турар. Оон аңгыда "боттарын боттары депшиткен", деткимчези чок кордакчылар бар. Олар улуг блоктар аразында тутчуп турар үеде, билдиртпейн, шымыш кадында депутатче эрте халый бээр бис деп бодап турар. Ынчангаш мени, Тес-Хем кожуунуң Самагалдай чурттуг, 1957 чылдың октябрь 8-те төрүттүнген, өгбүлелиг, оолдуң, кыстың адазы Андрей Семенович Шумовту чидиг демисел манап турар. Силерниң-биле ужуражып, таныжар бис, кымнар бис,Тывага чүнү күзел турар бис деп үүлдү тайылбырлап бээр бис.

"Солидарность-Демнежилге" соңгулда блогу

Республика деннелдиг "Солидарность—Демнежилге" соңгулда блогунда (даргазы "Хостуг Тыва" НПШ-тиң республика чөвүлелинің даргазы Владимир Соянович Орус-оол) тайбыңны, экономиктиг сайзыралды болгаш чонувустуң эки амыдырал-чуртталгазын чедип алыр дээш кызып ажылдап, шимченип турар 20 ажыг ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер, партиялар, эвилелдер, организациялар бар. Чижээлээрге, "Хостуг Тыва" НПШ, Россияда чер эдилекчилериниң эвилелиниң Тывада салбыры (Владимир Салчакович Очур-оол), республиканың бүдүрүлгетранспорт эвилели (Олег Витальевич Петров), "Спортчу Тыва" партиязы (Иван Иванович Хураган), Тываның культура ажылдакчыларының эвилели (Сергей Алексеевич Баир), "Концерн "Сибирь" экономиктиг сайзырал ассоциациязы (Петр Яковлевич Аев), Тываның боксерларының болгаш кикбоксерларының эвилели (бир дугаар тыва делегей чемпиону Аяс Дайынович Соян), "Экология—Туризм—Сайзырал" ниитилели (Николай Владимирович Сиорпас) болгаш өске-даа республика чергелиг структуралар бар бооп турар.

"Солидарность—Демнежилге" блогунуң болгаш "Хостуг Тыва" НПШ-тиң үндезининге Тываның Дээди Хуралынга депуттар фракциязы (даргазы — В. С. Орус-оол) тургустунган, тускай ажыл планныг ажылдап турар.

Бо чылдың март 28-те болур соңгулдаларга идепкейлиг киржип, "Солидарность—Демнежилге" соңгулда блогу эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг, бедик тура-соруктуг быжыг туруштуг, рынок экономиказынче чаңгыс аай көрүштүг, төлептиг кандидаттарын депшиткен бооп турар. Олар бо:

Ленинград № 2 соңгулда округундан —"Тыва автоорук" эргелелиниң даргазының оралакчызы **Сергей Владимирович СИОРПАС;**

Молодежный № 3 соңгулда округундан —"Тыварыба" АН-ниң чиңгине директору **Мария Дмитриевна КРЮЧКОВА;**

Первомайский № 4 соңгулда округундан —"Перевал" садыг-саарылга бүдүрүлгезиниң кол специализи **Андрей Семенович ШУМОВ;**

Строительный № 5 соңгулда округундан —Тыванын культура ажылдакчыларының эвилел даргазы **Сергей Алексеевич БАИР;**

Правобережный № 7 соңгулда округундан — Тыванын суг аргыжылга компаниязының чиңгине директору **Олег Витальевич ПЕТРОВ;**

Чеховский № 8 соңгулда округундан —"Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының директору **Виктор Хомушкуевич КАРА-ООЛ;**

Автордорожный № 9 соңгулда округундан —"Концерн "Сибирь" экономиктиг сайзырал ассоциациязының даргазы **Петр Яковлевич АЕВ;**

Калининский № 10 соңгулда округундан —"Перевал садыг-саарылга бүдүрүлгезиниң чиңгине директору **Николай Владимирович СИОРПАС;**

Московский № 11 соңгулда округундан —"Тыва сельхозхимия" ККК-ның даргазы **Алексей Хунаевич МОНГУШ;**

Найырал № 12 соңгулда округундан —"ВостСибниигипрозем" ТБ-ниң директору **Дадар-оол Хертекович ДАНСЫРЫН.**

Кызылдың Төлээлекчилер хуралының соңгулдаларында 19 кандидатты соңгулда блогу депшиткен.

ХҮНДҮЛҮГ СОҢГУКЧУЛАР! Март 28-те "Солидарность—Демнежилге" блогундан депшиттирген төлептиг кандидаттар дээш бадылаарынарны кыйгырып , силер бүгүде шын шилилгени кылыр боор дээрзинге бүзүрээр бис.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР! "Солидарность—Демнежилге" блогу бодунуң соңгукчуларының эрге-ажыктарын Тыванын Дээди Хуралынга, Кызылдың Төлээлекчилер хуралынга камгалап шыдаар дээрзинге чигзиниг чок.

ТАРАМЫКТАРНЫҢ ҮЕЗИ ЭРТКЕН — БИСТИҢ КҮЖҮВҮС ДЕМНЕЖИЛГЕДЕ!

Хөр-Тайга суму чагыргазында

СОРУЛГАВЫС — БОТТАРЫВЫС ХАНДЫРТЫНАРЫ

Түс черниң чагырга даргаларынга соңгулдалар эрткенден бээр бир чыл чедип орар. Ол соңгулдаларга кожуун, суму чагыргаларының даргаларының хөй кезии солушкан. Чон рынок экономиказынга дүүштүр ажылдап билир, идегелдиг, аныяк кадарларга бүзүрээни илдең. Амыдыралдың бо нарын, берге үезинде кожуун, суму чагырып деп чүве ындыг-ла амыр эвес. Ону шыдаар-ла кижи шыдаар дээрзи билдине берген. Чыл төнчүзүнде олар канчаар ажылдаанының дугайында отчедун чон мурнунга берген.

Бистиң редакцияның бөгүнгү аалчызы — Сүт-Хөл кожуунунуң, Хөр-Тайга суму чагыргазының даргазынга эрткен чылын соңгуткан Александр Чыдым-оолович ИРГИТ.

— Тыва улус "аът киштежин таныжар, кижи чугаалажын таныжар" дээр болгай, доңчу намдарыцарны кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрүцерем, Александр Чыдым-оолович?

— Төрээн чуртум Байтайга кожуунунуң Кара-Хөл сумузу. Ортумак школа дооскаш, улаштыр Кызылдың политехниктиг институдунче өөренип киргеш, ону 1991 чылда доостум. Институт дооскан соонда "Ишкин" совхозка кол инженерлеп ажылдап эгеледим. 1994 чылда Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринге механиктеп ажылдап турдум. Мээң ажылижимге хоорай чагрыгазының даргазы турган Зоя Назытыевна Сат улуг дузаны чедирген. Удуртур ажылга ажылдаар ындыг бодал-даа меңээ турбаан. Кажан тус черниң чагырга даргазынга соңгулдалар эгелей бээрге, эш-өөрнүң сүмези-биле (кадайым база ол чер чурттуг) Хөр-Тайга суму чагыргазының даргазынга кандидатурамны салдым. Чон мени деткээн. 5 кандидаттарның аразындан 58 хууну ап, бир дугаар ээлчегде эрте бердим.

— Күдээпиц күжүп көөр дээни-биле дөмей, хөр-тайгажылар силерге улуг бүзүрелди көргүскен-дир, ажыл-ижицерни канчаар өгеледицер?

— Мооң мурнунда удуртур ажылга ажылдап чорбаан кижиге, бир талазында, берге боор-дур. Ийи талазында, акша-төгериктиң үе-шаанда үнмейн турарындан, малчынарның чыл санында ажылдаан акшазын албайн келгининден көдээ чоннуң амыдыралы ындыг-ла эки эвес. Ынчангаш, чон-биле, кижи бүрүзү-биле ажылды чорудар апаар. Бистиң суму чагыргазының кол салып турар сорулгазы — аъш-чем продуктулары-биле өг-бүле боду хандыртынган турарын чедип алыры. Ол сорулга-биле суму чагырганының девискээрин 12 арбанга чарган. Суму чагыргазы чааскаан будун сумунуң чонунуң амыдырал-чуртталгазын харыылаары бергедей бээр, арбан даргаларын таварыштыр ажылдааргa эптиг чүве-дир.

— Аъш-чем продуктулары-биле өг-бүле боду хандыртынар дидицер, ону чүдеп өгеледицер, Александр Чыдым-оолович?

— Эрткен чылын картошканы, ногааны өреге бүрүзү тарааш, четчир шаа-биле ажаап алган. Өреге бүрүзү малдыг, үүгле суурда безин 8 кодан шээр мал бар. Совхоз, араттар-даа тарааны тараан, чыл берге-даа болза, эвээш-биче дүжүттү алдывыс. Дээрбени ажылдаткаш, чонга далганны садып тур бис. Бир шоодай далганның өртээ ындыг улуг эвес, 70 рубль. Хлебти өг-бүле бүрүзү быжырып турар. Улустуң чайын белеткеп алган саржаа, аржы, кат-чимистен кылган чеми база бар болгай. Бот хандыртынмас болза, бо үеде чурттаары берге. Хуу улустуң малының бажы өзүп турары өөрүнчүг. Ниитизи-биле хуу чонда 8 муң ажыг мал бар, оон 5 муң хирези хой, өшкү.

Ажылчын кижилер амыдыраарының аргазын тыва бээр. Шаанда тывалар канчаар чурттап чораан деп, орта бодаарга, амыдырал бисте бир аңгы болгай. Бот хандыртынып чурттап өөренмээнивис кончуг-дур. Бир кезек үеде тыва аъш-чем уттундуруп бар чытты, чон ону катап кылып, ажыглап эгелей берген. Ол хамаанчок тыва эткерекселдер — бала, согааш, шанак, дээрбени кылып турар кижилер тыптып келгени өөрүнчүг. Сумуда кожпо садыы чок, сайгарлыкчыларның садыы бар, өртек ында улуг эвес.

— Чурттакчы чон-биле болгаш хөй-ниити организациялары-биле канчаар ажылдап өгеледицер?

— Хөр-Тайга сумузунуң ниити чурттакчы чону 1200 ажыг кижи өөреникчилер 270, пенсионерлер 114. Школа директору Валерий Хуурак, садик эргелекчизи Мария Ондар бот-башкарнып ажылдап билир удуртукчулар болду. Келир кыжын одаар ыяжын шагда-ла белеткеп алган, хөмүр-дашты чайын сөөртүп алыр. Бо ийи коллектив кайызы-даа дузалал ажылагыйында мал-маганны тудуп, картошка, ногааны боттары тарып ап турар.

Суурда клуб, библиотека, спортзал доктаамал ажылдап турар. Эмнелге, харылзаа салбыры дээш организациялар шупту бар. Чон мени чагырга даргазынга соңгаан болгай, кылган ажылымның талазы-биле чон мурнунга отчедумну чоокта чаа бердим. Ажыл-агыйга чедер-четпес үүлдер турбайн канчаар, чон үүгээр деп хүлээп алган.

— "Ишкин" Тывада ангор өшкү өстүрериниц талазы-биле тускай көрдүнген совхозтарныц бирээзи чүве, ооц ажыл-ижинге кысказы-биле доктаап көрүцерем, Александр Чыдым-оолович?

— "Ишкин" совхоз ажылагый талазы-биле ам-даа сандараваан ажыл-агыйларның бирээзи. Совхозта 4 муң ажыг ангор өшкү, 230 сарлык, чылгы 250 хире. Машина-техниказы-даа тоймаглаттынмаан, колдуу ол-ла хевээр ажылдап турар. Тарааны тарып, дээрбени кылып алган совхозтуң ажылдакчыларынга далганны садып турар. Пилораманы ажылдадып алыр дээривиске, счетчик тывылбайн турар, ону ажылдадып алзывысса, совхозтуң ажыл-агыйынга элээн дөгүмчелиг болур. Совхоз директору Константин Ондар чоокта чаа ажылдаан-даа болза, угунда-ла борта ажылдап турган кижи болгаш, ниити ажыл-агыйны багай эвес башкарып турар.

Ам кол ажылды часкы хову ажылдарынче угландырып эгеледивис. 381 га суггаттыг черге тарааны тарыыр бис. Үрезин чедишпес, кывар-чаар материалдар дээш кылып, тыптынар ажылдар-ла хөй. Араттарда 150 га суггаттыг чер бар. Чер хереглээн кижилерге черни бээрин совхоз директору-биле дугурушкан. Совхоз бо чылдан эгелээш малчыннар-биле керээ езугаар ажылдап эгелээн. Ол үүл дээрге, ажыл төлевирин бүдүрген продукцияның хуузу-биле санажыр. Тараа, ногаа аймаа-биле болгаш өскедаа тыва чем-биле чурттакчы чон боду хандыртынган турарын чедип алыр сорулгалыг бис.

— Чагырга даргазынга ажылдаа-ла чаа чыл чедип орар-дыр силер, ажылыцарга кандыг бергедээшкиннер тургустунун кээрдир, кысказы-биле чугаалап көрүцерем?

— Чурттап эртип турар үевис нарын болганда, бергедээшкиннер турбайн канчаар. Чоннуң негелдезин езугаар шиитпирлээр айтыыглар хөй боор-дур. Оода чадаарда кожуун төвүнче телефон харылзаазы шуут үзүлген. Чоннуң аргыжылгазының айтырыы бергедеп турар. Ишкин хемни кежилдир көвүрүг үрелген, ону кылып алыр дээрге дилиг материалдары чок. Ам дош эрип, чайынды бады баарга, бергедеп эгеледивис. Бо айтырыг талазы-биле "Тыва автоорук" эргелелинге-даа чедип турдум. Чоокта чаа эрткен грипптен бистиң сумувустан 5 бичии уруглар хорамчалыг болду. Эм курлавыры көдээ черге эвээш. Бардаа болза, ону садып алыр дээрге көдээ чоннуң холунда туда акша чок боор-дур. Бергедээн уругларны кожуун төвүнче чедирер дээрге кывар-чаар материалдар база чок боор. Корум-чурум айтырыы бистиң сумунуң девискээринде үүгээр деп чугаалап болур. Өске сумуларның девискээринде ышкаш арага садып турар адрестер бисте билдинмейн турар. Сайгарлыкчыларның хуу 8 садыының чаңгызында-даа арага сатпайн турар. Кожуун чагыргазы чаа ажылдаан суму чагырга даргаларынга деткимчени берип, арга-сүмени кадып турары өөрүнчүг. Суму чагыргазы совхоз, школа директорлары болгаш өске-даа организацияларның удуртукчулары-биле бир демниг ажылдап, тургустунуп келген айтырыгны боттуу-биле шиитпирлеп бар чыдыр бис.

Александр Иргит Хөр-Тайга суму чагыргазына ажылдаандан бээр бир чыл чедип-даа орар болза, ооң кылып чорудуп эгелээн ажылының ужу-кыдыы көстүп келген. Чагырыкчының колла орулгазы — көдээ ажылагый болгаш аъш-чем продуктулары-биле суму бодун боду хандыртынган турарын чедип алыры. Бо дээрге суму боду тускайлаң чурттап болурунуң оруунче киреринiң чаңгыс аргазы-дыр.

Ишкин — Тыванын кайгамчык чараш булуннарының бирээзи, ында тараа, ногаа тарыыр эки хөрзүннүг черлиг, өшкү, сарлыкка таарышкан кадыр-берт дагларлыг, бойдустуң ынчаар чаяан каан оранынга чон тодуг-догаа, бай-шыырак чурттавайн канчаар. Чаа чагырыкчыга "тутканың черле салба дунмам" дээш холун туттум.

Сергей ХЕРТЕК.

ДҮВҮРЕНЧИГ ЧҮВЕ ЧОК

Үе чеже-даа берге болза, Тес-Хемниң "Чодураа" совхозунда чамдык боттуг хемчеглерни алган соонда, бода-даа, шээр-даа малдың саны кызырылбайн турар. Харын-даа 1997 чыл-биле деңнээрге, мал бажы өзүп көл чыдар. Малчыннар көдээ ажыл-агый специалистери-биле сырый харылзажып, кыштаглаашкынны эки чорудуп, ону чогумчалыг эрттирип турар.

Ажыл-агыйда 5563 шээр малдың 9 коданы төрүүр. Ында ниитизи-биле 17 кодан бар, оларның амгы байдалында дүвүренчиг чүве чок. Шээр малды 2 хойжу бригадага үскен. Ол бригадаларда мал чеми сөөртүр база амыдыралга херек өске-даа үүлдерге ажыглаар тракторларны быжыглаан. Кышка удур 400 ажыг тонна сигенни чайгы үеде белеткээн. Кодан санында хөл дузун чедиштир чедирип берген.

Акаалай СОЯН.

Оваарымчалыг болуңар

МЕГЕ АКША

Эрге-хоойлу камгалаар органнар эрткен чылын меге акша сайгарар дээн оралдажыышкыннар дугайын республиканың чонунга чаңгыс удаа эвес сагындырып турган. Чижээ, эрткен чылдың март айда РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң база ТР-ниң ИХЯ-ның ажылдакчылары оперативтиг-сураглал ажылын чорудуп тургаш, АУДИ-80/90 машинаны хынаарга, аңаа Саяногорскиниң чурттакчылары Р. У. Тулакпаев, А. В. Страшников, Д. А. Кудреватых олар чораан. Машинаны хынаарга, 13 санныг меге акша тывылган. Маңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурган болгаш 1999 чылдың февральда Улуг-Хем кожууннуң улус суду ук херекти сайгарып көрген.

"Чогаадыкчы" саналды Саяногорскиниң чурттакчызы, мурнунда шииттирип чораан Р. У. Тулакпаев үндүргеи, меге акша кылырын бодунуң эжи А. В. Антоновтан дилээн. Антонов аңаа чөпшээрешкен болгаш бодунуң төрелдериниң бажыңына, компьютер техниказының дузазы-биле 50 муң рубльдиң меге акшаларын кылган.

РФ-тиң Төп банкызының акшазын меге арга-биле кылып, садып-саарарын орадашканы дээш Р. У. Тулакпаевти 5 чыл 6 ай хуусаада хосталгазын казып, херээн шыңгыы чурумнуг эдип-чаазаар күш-ажыл колониязынга эрттирерин шиитпирлээн. Оон дузалакчызы А. В. Антоновту 5 чылда хосталгазын казып, 3 чылда шенелдеге шииткен.

РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелели.

ЧЕРИНИҢ ЭЭЛЕРИ

Белдир-Арыг суурнуң 50 чылынга

Тес-Хем кожууннуң Чыргаланды сумузунуң төвү Белдир-Арыг суур удавас 50 харлаар. Шаанда оон чонун Өвүр оюннары дээр турган. Өвүр оюннары Таңды-Уула сынының мурнуу, артыы талазынга чурттап турганындан бөдүүнү-биле өвүр оюннары, ары оюннары дижирин төөгүде айыткан.

Хөгжүлдениң кайы-даа үезинде Чыргаланды сумузундан эвээш эвес кижилер боттарының кызымак ажылижи-биле истерин арттырган. Чижээ, Увангур Оюн — Тыва Төп кооптуң баштаар черииң даргазы тургаш, ханныг респрессияның халавындан бооладып шииттирген. Аранчал Оюн — ТАР Биче Хурал Президиумунуң секретарынга ажылдап чорааш, сөөлзүредир репрессияга таварышкаш, шиитирип, херек эрттирген.

Улуг салгалдың кижилеринден Күнзеңмаа Оюн, Тараачы Оюн, Сергей Чигжит, Михаил Ензак, Мария Долзат, Таакпан Оюн, Сиринсо Оюн болгаш өскелер-даа хөгжүлде херээнге улуг үлүүн киргеннер.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында сумунуң араттары тиилелгени хандырарынга идепкейлиин көргүзүп, фронтуга белектер чыырынга киришкен. Кижи бүрүзү бодунуң шаа-биле мал-маганны, аъш-чемни, идик-хепти дузалаан. Долгар Оюн, Ызыгуур Соян олар чыгган белектерни шанактыг аъттар-биле, а боттары хаактыг Кызылга чедиргеннер. Саартай Биче-ооловна Оюн белектер чүдүрген төвелер-биле найысылалга чедип келген. Эки турачылар Аракчаа Оюн, Ланзыы Оюн, Бады Оюн фронтуга маадырлыы-биле тулчуп чораан.

1949 чылда Чыргаланды сумузунуң девискээринге Киров болгаш Калинин аттыг ийи колхозту тургускан, дараазында чылын оларны каттыштыргаш, Белдир-Арыг суур төптүг Калинин аттыг колхозту тургускаш, даргазынга Ойрот-Турага сургуул дооскан, зоотехник Тараачы Лооваевич Оюнну соңгаан.

Өргөн какпаан ээн черге колхоз төвү чаа суурну Самдан Хомдуевич Адыяа баштаан тудугжулар ийи чыл иштинде туткан, школа, клуб, эмнелге, садыг, уруглар сады көстүп келген. Баштайгы тудугжулар Иван Данзырын, Максим Сувандии, Артына Оюн, Сүлдүм Аралдии, Дмитрий Девий-оол болгаш өскелериц-даа күженнишкинниг ажылының түннелинде, амгы үениң сууру төрүттүнген. Специализацияның баштайгы хевири безин көстү берген. Чижээ, Иван Бады, Чодуң-оол Оюн үүгле соңга рамаларын, эжиктерни кылырынга мергежээн, а Чодуң-оол Оюн сөөлзүредир суурга туткан бүгү бажыңнарның печкаларын чааскаан салып, чаа мергежилди шиңгээдип алган. Улуг үүле-херекти бүдүргени дээш бригадир С. Х. Адыяага "Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу" хүндүлүг атты тывыскан.

Колхоз мал ажыл-агыйлыг болганда, бо адырдан мурнакчылар база үнген. Чымчак Дежит-оол, Амаа Билчир, Иван Миндин... Мурнакчылар хөй. И.С. Данзырын ССРЭ-ниң Дээди Соединиң, а М. Д. Сувандии Тыва АССР-ниң Дээди Соединиң депутаттарынга соңгутканнар, оларның хөректерин орден, медальдар каастап чоруур. Малдың уксаазын экижидеринге улуг зоотехник Алевтина Филиппова улуг үлүүн киирген. Хараал-Тей СБФ республикага мурнакчы фермаларның санынга доктаамал кирип келген. Комсомолчу саанчы Хавак Адыяа ТАО-нуң область Соединиң депутады турду. Бүгү назынында саанчылаан эне Чедей Баткар, Ким Оюн олар алдарлыг аттарның эдилекчилери.

Чүгле бодунуң черииң эвес, харын республиканың хөгжүлдезинге үлүг-хуузун киирген академик Ю. Л. Аранчын, партия, совет ажылдакчылары Байыр-оол Нурсат, Иван Сувандии, Анна Шыырап, Николай Күнчүн, башкылар Адыя Маскыр, Мария Мынчаак, Майл-оол Оюн, эмчилер Адис Намчак, Вера Очур, журналистер Бопуймаа Дирчин, Мандарый Оюн, Сириңмаа Чооду, спорт мастерлери Владимир Сырат, Хураган алышкылар, хаакка республиканың каш дакпыр чемпиону Федор Тау (Оюн Товуу), ол республиканың алдарлыг хөөмейжизи аттың эдилекчизи кижи, болгаш өскелерни-даа маңаа адаары артык эвес. Төөгүде ады кирген алдарлыг Күдерек мөге база оон үнген.

Силер бүгүдеге эн-не эки үүлдерни, чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежиин, мурнундагызында ышкаш бергелерге торулбайн улам бурунгаарлаарын күзедим.

Буталдай ОЮН,
колхозтуң комсомол комитединиң секретары чораан,
Шагаан-Арыгда пенсионер.

Шуптувус демниг туржуулуңар

БАЙ-ТАЛЧЫЛАРНЫҢ КИЛЕҢ-КЫЙГЫРЫЫ

Бистер Бай-Тайга кожуунның Бай-Тал сумузунуң чурттакчы чону бистиң Бай-Тал суурувуска февраль айда болгаш сөөлгү 2-3 чылдарда болгулаан коргунчуг аар кем-херектер, өлүрүшкүннер дугайын дыңнадып, ындыг кем-херектер өске-даа сумулар, суурларывыска үзүк чок болгулап турарын, айтып аңаа хамаарыштыр эң ханы килеңивисти илередип, кожуунның ниити чонунга, аныяктарга дараазында КЫЙГЫРЫГНЫ ҮНДҮРҮП ТУР БИС.

—Эң-не таарымча чок, сеткил дүвүрелин, хомудалды болдуруп турар үүлдер—эң айылдыг, аар кем-херектер үүлгедиглери төндүр истеттинмес, судка үзе шиитпирлеттинмес, хоойлу черлери: ылаңгыя суд, прокуратура органнары чондан, тус черде эрге-чагырга черлериндан хоорлуп, чон ортузунда берге байдалды херекке албас апарганы-биле чурттакчы чонуң талазындан айылдыг, аар кем-херек үүлгедиглеринге көскү, боттуг удурланыышкын кылбас, херечи болуксавас, чөптүг чорукка бүзүревес апарып, хоойлу-дүрүм, корум-чурум камгалаары эң берге байдалда келгени болуп турар.

Бо бүгүдеге удур чурттакчы чоннуң, күрүне албан черлериниң, аныяк-өскениниң, хөрээженнериниң күжүн, демин кадып, деңге удур туржуп көрээлиңер деп кыйгырып тур бис.

Бо чоокку чылларда бистиң Бай-Тал суурга болгаш кожуунның өске-даа суурларына дараазында коргунчуг аар кем-херектер болгулаан, ооң истелге-чорудуу мындыг байдалда болуп турар:

—1999 чылдың февраль 17-де бистиң Бай-Тал суурувуска бодунуң беш ажы-төлүнүң болгаш алды өскүс дуңмаларының иези, угбазы кандыгдаа кем-буруу чок ие кижи болур Нина Иргитовна Даржааны Ай-Хаан Николаевич Хертек дерзии эзирик эштери-биле бөлүглежип, дерзии-дошкуну-биле эттепсоп өлүрген. —Херекти ажыктан болуп турар. Ол-ла хүн маңаа бир бичии оолду бижектеп өлүрген;

—1997 чылдың күзүнүңде бо-ла суурга 60 ажыг харлыг хөрээжен кижини болгаш ооң кенни аныяк хөрээжен иени база оларның бешки классчы бичии оглун балды-биле соп, 10 ажыг катап бижектеп өлүрген. Ол херек ажытынза-даа, Дээди суд дерзии өлүрүкчүлерни мынчага чедир шиитпээн;

—мооң мурнунда база-ла Бай-Тал суурга сарлык кадарчызы Октябрь Салчакович Карыш деп аныяк кижи улус холунга кирип, хенертен ис чок читкен, ам-даа тывылбаан;

—база-ла сарлык кадарчызы Альберт Хертекович Будуп-оолду суур чоогу черге (шөлге) дерзиизи-биле эттепсоп өлүрген. Херек үүлгедикчилери тывылбаан;

—аныяк өөге Альберт Алдын-оолович Хомушкуну каржы дерзиизи-биле соп өлүрген;

—ол-ла чылда Владимир Салчакович Чымбаны болгаш ооң эжи кижини боолап өлүргеш, көвүрүг адааңга кожа баглааш, суп каан чыткан. Өлүрүкчүлер тывылбаан;

—1997 чылдың күзүнүңде Тээлиниң өөредилге-бүдүрүлге комбинадының директору, башкы Сарыг-оол Донгакович Бойдуланың черге боолап өлүрген, ооң-биле кады чораан аныяк хөрээжен уруг олчаан тывылбайн тургаш, шаг болганда, өске черден сөөгү сан чок кылдыр үрелгенде тыпкан. Өлүрүкчүлер тывылбаан;

—Тээли суурга Ондар Наталья Хомус-ооловнаны соккаш, бок төгер черге суп каан чыткан, ыт-куш үзерлеп, чазарлап каан болган. Өлүрүкчүлер тывылбаан;

—Кара-Хөл сумузунга кады төрээн алышкыларның оолдары боолажып өлүрүшкен;

—1999 чылдың февраль 21-ниң хүнүңде Тээли суурның стадион иштинге аът-хөл мунган хөй кижилиг дерзии бөлүк 23 харлыг Салчак Айдынны эң-не дерзиизи-биле соп өлүргеш, өлген кижиниң мага-бодун безин дорамчылап каан болган.

Бо чижектиг эң аар кем-херек үүлгедиглери өске-даа үелерде өске-даа суурлар, сумуларга хөй болгулаан. Бо дээрге чүгле кижилерниң амы-тынынга четкен коргунчуг аар херектер-дир. Үүлгеттинип турар өске-даа кем-херектер хөй болгай.

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС!

Амгы амыдыралдың нарыыдааны-биле кады бистиң чуртувуста кандыг улуг бужар-халап диргелип кээп турарын медереп билип көрээлиңер. Бузут-сүлчээ, аңгыланыг, кемниг бөлүглежилге дендеп бар чор. Келир үе, чалыы салгал, чурттуң чолу, чоннуң нүүрү айылдадыр.

НЕГЕЛДЕВИС, ДИЛЭЭВИС

1. Хамыктың мурнунда эрге-хоойлу, күрүне күжү чондан аңгыланмайн, ооң эрге-ажыынга угланыр ужурлуг. Оларны ол дээш туткан, ол дээш тургускан. Олар, ылаңгыя суд болгаш прокуратура черлери, тус черде эрге-чагыргадан, чондан хоорлуп, федералдыг төпбиле шыптынып алган, ботхууда эрге-ажыын, дыжын бодап, аңгыланчак, кымга-даа тоомча чок күштер болуп бар чыдар. Суд, прокуратура черлерин организастыг болгаш профилактиктиг ажылдар чорударының үезинде тус чер эрге-чагыргазы-биле демниг ажылдаарын чон негеп тур!

2. Тус черде эрге-чагырга органнары кем-херек үүлгедиглеринге удур шылгаттынган эрги аргаларны долу күш-биле база катап каттыштырып ажылдазын. Маңаа тус-тус албан черлериниң организация черлериниң, улусчу дружинаның, тускайжыткан бөлүктерниң, аныяктарның, агитквартираларның, ада-иелерниң, хөрээженнер активтериниң күжүн ажыглаар. Хуу бүдүрүлгелер, коммерция структуралары хажыызынга артпас, күжүн, деткимчезин бээр ужурлуг.

3. Күш-ажылдың сагылгачурумун, быжыглаары, өнчүнү камгалаарын күштелдирери удуртукчуларның, профэвилел бөлүктериниң чугула сорулгазы деп санаар, ону боттандырар херек.

4. Ажык болгаш үнүүшкүннүг судтарны организастап, суд ажылының чон мурнунга ажык болурун катап тургузар. Парлалгага суд ажылын доктаамал чыдырын чедип алыр.

5. Аар кем-херек үүлгеткен кижилерни акша төлеп, долаа салгаш, хол үжүүнге үндүрер чурумну эң бодамчалыг ажыглаар, ниитиниң эрге-ажыынга ону чөрүшкек болдурбас.

6. Оперативтиг күштерни "изиг линия", бүзүрел телефоннарын ажыглаар.

7. Массалыг информация чепсектеринге каржы-дерзии чорукту, күчүлелкүштээшкинни, өлүрүүшкүнү, мөзү сарыыл чок чорукту, сексти, наркоманияны, мафия-коррупцияны, боо-чепсек ажыглалын хөйүбиле үзүк-соксаал чок көргүзүп, пропагандалаар байдалды соксадырынче угланган хемчеглерни дарый алыры чугула.

8. Кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселге тус черниң онзагай байдалдарын болгаш үениң оперативтиг байдалдарын өөренип көрүп тургаш, хоойлу-дүрүмнү болгаш хоойлу камгалаар черлериниң күжүн каттыштырып, оларның ажыл-чорудулгазынга негелдени, контрольду, удуртуп-башкарыллганы күштелдирерин боттандырар эрге-чурумну Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга берген турарын чедип алыр.

Бо кыйгырыгны Бай-Тайга кожуунның Бай-Тал сумузунуң чурттакчы чону 1999 чылдың февраль 20-де ол суурга болгулаан кем-херектерге удурланып, хүлээп алган.

Кыйгырыгны кожуунның чогуур албан черлери деткип, чамдык эдилге, немелделерни кииргеш, чурттакчылыг суурларга чон хуралдарынга таныштырып, ону деткип турарының дугайында бадылаашкыннарны алгылаан.

Бай-Тайга кожуунның Бай-Тал сумузунуң чурттакчы чону.

ПОЛИТИКТЕР БОЛГАШ ЫНАКШЫЛ

КАДАЙ-БИЛЕ ХОНАРЫНДАН КЫРГАНАЧА БОЛГАНЫ ДЭЭРЕ

Бистиң политиктеривис ам дээрезинде ынакшылга четтигипкеннер. Чижээ, С. Кириенко школага өөренип турган-ла, чаңгыс классчызынга ынакшый берген. Г. Зюганов база. Бир катап көдээден келген тергиин өөредилгелиг кысты суйбапкаш, караан көгертир кактырган "тывызыы" бар. Губернатор Назратенконуң кат-иези класстың удуртукчу башкызы турган, ынчангаш ол башкы келир үедеги күдээзиниң чурумунга багай демдек салбас турган.

Уралдың политехниктиг институдунга Наина болгаш Борис Ельциннер таныжа берген. Куйбышевтиң политехникумунга Виктор Черномырдин бодунуң Валязын тып алган. Гриша Явлинский улус ажыл-агыйының Плеханов аттыг институдунга Леная майыктаажының ээжээн тура базып, сүрүп турган, аайынга киирип алган. Москваның саң-хөө институдунга Геращенко кадайланган, а В. Жириновский МКУ-га Галя Лебедева-биле өгленген.

ЧАҢГЫС УДАА БАДЫЛААШКЫННАР

Өг-бүле туткаш, чаңгыс удаа бадылажыры — амыдыралдың дээжизи ол. Ынчалза-даа "солагайлаар" эр кижилер ховар эвес. Б. Ельцин ышкаш ындыг үлегерлиг өг-бүлеге безин элдепейлиг таварылга турган деп чугаа бар. Бүгү улустуң ынак ыраажызы кадайны СЭКП Свердловск обкомунуң бирги секретары орун кырынга ужур база бергени ам дээрезинде бадыткаттынмаан-даа болза, ыраажының ашаа ону чугаалаан. Бедик дужаалдыг ажылдакчының кадайынга "аалдап" чорааш, Ильин көвүрүүнден ооң аңдарлып батканы хөй-ле айтырыгларны тургускан, а президентиниң Кремльге ажылдап турган аныяк кыстың чымчак черин суйбап турганын бүгү чурт көрген.

В. Черномырдин аныяанда база-ла донжуан турган. Валентина Федоровна-биле таныжарының мурнунда, онсолагай талаже маннап турда, шуут караннаар дээр. Бир кысты кадай кылып алыр деп аазааш, куда дүжүреринiң мурнуу чарыында дезипкен дээр.

Аныяктар база ындыг. С.Кириенко, В.Рыжков, Б.Немцов олар паспорттарында чаңгыс демдеглелдерлиг-даа болза (бадылаашкынның дугайында) база-ла чүгүрүк дижир. Немцов чараш кыстар аразында бо-ла көстү бээр, бир катап "ковалев" аргазы-биле чунар черде бирээни кызыл алганы дыңналы берген, ынчалза-даа аныяк реформатор аргаланып үне берген. Немцовту билзе чогуур, хөөкүйү бир катап кадайы дыка-ла сыындырган деп медээ бар. В. Жириновский бажыңынга турда, дыка томаанныг, дыңнангыр, чыткан хураган дег апаар чүве деп кадайы чугаалап турар. А эң-не каржы ашак Р. Аушев. Кижилерден айтырарга, ооң кадайын кым-даа көрбээн бооп турар. "Кадай кижи бажыңынга олурар ужурлуг, хүлээп алыр черлерже ооң маннап турган херээ чок, ооң ындыг эргези чок" деп генерал Аушев журналистерге харыылаан. Аушевтиң бодалын езугаар алырга, ашаа кадайынга өскерлип болур, а кадайы — хоржок, оон башка "кезип каар".

ХӨЙ КАДАЙЛЫГ ДАРГАЛАР

"Лефортовога" олурганының соонда, А. Руцкой эрин салын чүлүдүп каапкаш, губернатор апарган болгаш аныяк кыс Ольганы кадайланып алган. Ийиги кадайы Людмила-биле чарылбайн чыткаш-ла үш дугаарын эдертипкен хүлээп алыышкыннарга киржип турган. Ам кээп, Руцкой Людмилазы-биле дачазын "былаажып" турар. В. Юмашевтен үлегер алган болза. Юмашев Архангельскиде дачазын чарылган кадайынга берипкен-не болгай.

Кинорежиссер С. Говорухин, реформаторлар Е.Гайдар, А. Чубайс, Собчак олар ийи удаа кадай ап чораан. Е. Примаков, Б.Громов, Ю. Лужков база. Ол-даа канчаар.

Моники Левинскини тайбың чорудупкан Билл Клинтонга бодаарга, бистиң политиктеривис катап-даа кадайлангай-ла. Ында багай чүү деп. А. Козырев болгаш ооң амгы кадайы Лена ажылдаар черинге таныжып алган. Ол Даштыкы херектер яамызының сайыды, а Леназы — ооң референтизи турган. Оларның хар-назыны 17 чыл ылгалдыг-даа болза, куда дүжүргеннер. Федералдыг айыыл чок чорук албанының удуртукчузу чораан Н. Ковалев бодунуң секретары-биле өг-бүле туткан. Россияның кол үндүрүг чыыкчызы Г.Боос ийиги кадайы Лена Лиринаны база-ла кабинединиң эжиинден тып алган. Биче болгаш ортумак бизнес сайыды турган И. Хакамада үшкү ашаа кылдыр бизнесмен кижини шилип алган.

"Чогаалчылар херектериниң" маадыры Мостовой болгаш эң ыраажы депутат И.Кобзон үш удаа кадайланганнар. И. Кобзон артист мергежилдиг ийи кысты (ийигизи Л. Гурченко) кадайланза-даа, аас-кежик чок арткан. А президент администрациязының чөвүлекчизи В. Поляков сыр дедир, ийи бухгалтер-экономист кадай алгаш, оларны чаңгыс Эдита Пьехага орнапкан.

Тележурналист Марина Лиллевяли Күрүне Думазында көскү депутат А.Митрофановту үшкү ашаа кылдыр шилип алган. Марина ооң мурнунда Сосковец болгаш Руцкой-биле ынакшыл харылзаалыг турган чүве-дир. Маринаның Зюганов-биле чылыг, чымчак ошкажыышкыны база турган. Ында чүү деп, Марина — хөй ашактыг болур күзелдиглериниң талалакчызы.

Политиктиг шуугаашкыннарның илергей мастери Б. Березовский ынакшылдың ылап мастери. Танышкан кыстарын чеже солаан, олардан чеже уруг салгаанының дугайында тоолчургу чугаалар көвүдээн, бүгү чүве будулган, ол чеже кадайлыг ирги? Дөрт, беш, алды ирги бе? Бичии Березовскийни өстүрүп, Лондонда чурттап орар алыксанчыс чараш кыс Лена чүнү бодап олур ирги?

АШАА-ДАА, КАДАЙЫ-ДАА — АЗА-ДИЖИР

Кадайлар каша хайындырып, өг-бүлезин чемгерер харын. А политиктериниң кадайларына ол таарышпас. Лебедьтиң кадайы бүгү назынында үш уруун өстүрүп келген, ам кээп "аңаа таарышкан" ачы-буян организацияларын удуртуп эгелээн. Дээрги Густова төрүттүнген Питеринге областың уруглар фондузун удуртуп келген. Өөнүң ээзин Москваже шилчидиптерге ажыктыг ажыл кылбайн олуруп шыдавас мен дээш, карааның чажын аштап орган. Елена Батурина — Ю.Лужковтуң кадыны — бизнесмен, пластмасстан кылыглар бүдүрер заводтуң ээзи, ооң ажылдаар чери Москваның дап-дал ортузунда.

Коми Республиканың президентизи Ю.Спиридоновтуң кадайы Галина Медуха бизнесте өске кижи ады-биле ажылдап турар. Тамара Степашина Питер банкызының Москвада филиалын удуртуп турар. Президент администрациязының ажылдакчызы Р. Ореховтуң кадайы Россияның "лазар" банкызының филиалын удуртуп турар. Татьяна Чилингарова Россияны КНО-нуң чанында күш-ажылдың делегей организациязында төлөөлеп турар. Питерниң мэри Владимир Яковлевтиң кадыны Орус музейниң директорунун оралакчызы болбушаан, боду тускай фирмалыг бооп, банк конгресстерин организастап турар. (Ооң аңгыда зоопаркты болгаш уруглар демир-оруун удуртуп болур деп, ашаа санап турар).

Политиктер кадайларының аразында журналистер база хөй. Сан ямызының сайыды М. Задорновтуң кадайы — Наталья "Эхо планеты" сеткүүлдүң килдис редактору, Д.Якушкиниң кадыны улуг косметика фирмазының төлөзи. Президентиниң дузалакчызы, ам Строевтиң чөвүлекчизи Д. Рюрикова ашаанга быжыг тылды тургускан. Чоокка чедир-ле "Нащокин бажыңы" дээр уран чурулга галереязының ээзи болбушаан, "Киносценарийи" сеткүүлдү үндүрүп турар.

Чүү дээр боор, ордуларда амыдырал бүгү назынга четчир. Адааргаваал, а деткип, өөрүп чоруул!

(Парлалгадан Алексей АИР белеткээн).

Дээди Хуралга

Кызымак чүткүлүн деткээн

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга март 10-да—Тибеттиң чонунуң боттарының хосталгазы, хамаарышпас чоруу дээш тура халыышкынның 40 чылын бүгү чуртка демдеглеп эрттирген хүнде—Дээди Хуралдың Хоойлужудулга, эрге-хоойлу политиказының комитет даргазы К. А. Бичелдей Ыдыктыг XIV Далай-Лама башкының Тываның чонунга улуг идегелин болгаш ынаныжын көргүзүп, төвүт чоннуң салымчолунуң дугайында бодалдарын илереткен чагааны чорутканын, аңаа харыы чагааны хүлээп алырының өзулалын Тывада сарыг шажын төлөөлериниң, Дээди Хуралдың депутаттарының, радио, төлевидение, солуннарның журналистериниң киржилгезиби-ле эрттирген.

К. А. Бичелдей чугаазының эгезинде XIV Далай-ламаның Тываның чонунга чоруткан чагаазын допчузу-биле чыылганнарга таныштырган. Чагааның кол утказы—төвүт чон боттарының хосталгазын, нациязын, культуразының өзээн камгалап арттырып алыр сорулга-биле 40 чыл дургузунда чорудуп келген демиселин чонга таныштырышаан, делегейниң бүгү чурттарының чоннарынга кыйгырыг кылып турары. Далай-лама башкы демиселди үүгле ажыл-агыйжы, тайбың арга-биле чорударының оруктарын дилеп келген. А Кыдат Улус Республиканың удуртулгазы болгаш Далай-ламаның аразында билчилге, чөпшээрежилге ам-даа чедип алдынмайн турар. Ынчангаш ыдыктыг башкы бодунуң талазындан бүгү-ле аргаларны ажыглап, төвүт чонну узуткап чок кылырын соксадыр, төвүттүң муң-мун чылдарда туруп келген культуразының сүүзүннерин бүгү делегейниң культуразының кезээ кылдыр көрүп, камгалап арттырар талазы-биле хемчеглерни тайбың болгаш эп-чөптүг аргалар-биле шиитпирлээринче бөмбүрзекти кыйгырган.

Езулалга Ыдыктыг башкының Тывада төлөөлериниң бирээзи Пенде Гьялцен хелин, Дээди Хуралда комитет даргазы Э. Манчын, Тензин Чинба кечил болгаш өскелердаа кончуг улуг сагыш човаашкын-биле төвүт чоннуң байдалын чугаалап, оларның шилип алган оруу эң-не шынныг болгаш үлегерлиг деп үнелээннер.

Түңнелинде бүгү делегейге тайбың дээш байгы күжүн салып чоруур Ыдыктыг Далай-лама башкының төвүт чонну хостаар, ооң келир үезин быжыглаар дээш кызымак чүткүлүн бүгү талазы-биле деткип, Тываның талазындан кылып болгу дег бүгү-ле үүлдерни чогударын аазаан, Башкыга аас-кежикти, кадыкшылды, чону дээш ам-даа эки ажылдаарын күзээн чагааны чорударын аңаа чугаалашкан.

Бистиң корр.

Номчукчунуң бодалы

Идегеп турар бис

1998 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ТР-ниң Чазааның Отчедун улуг сонуургал-биле номчуп, танышкаш, аңаа холбаштыр сеткил, бодалымны илередир бодай-дыр мен.

Отчеттуң кол ооргазы болур 6 улуг болгаш 23 биче эгелерден тургустунган делгереңгей илеткелди түннел сөс-биле дооскан болду. Тыва Республиканың Чазаа Президентиниң соңгулда мурнунда программазын, 1 дугаар Чарлыында салган сорулгаларын боттандырар дээш улуг ажылдарны кылып чоруткан-дыр. Чижээлээрге, үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкынының темпилери доктааттынган, аъшчем болгаш комбикорм үлетпүрүнүң талазы-биле боттуг өзүлде чедип алдынган. Рыноктуң бо берге үезинде ындыг түннелдер дээрге чедиишкин-дир.

ТР-ниң Чазаа ылаңгыя чоннуң амыдыралын экижидериниң талазы-биле элээн хөй ажылдарны кылып чорудуп келгенин чон эскерип, билип турар болгай. Ооң иштинде аарыг-аржык кижилерлиг, четчир-чединмес өг-бүлелерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге болдунар шаа-биле деткимчени, ылаңгыя адрестиг дузаны чедирип турары өөрүнчүг.

Экономиканың баазалыг адырларына саң-хөө деткимчезин көргүзүп, оларның ажылын экижидер талазы-биле хемчеглерни Чазак Отчедунда тодаргайы-биле айытынган. Ынчангаш Чазак, бүдүрүлгелер, күш-ажылчы коллективтер бир демниг ажылдаар болза, экономиканың бергедээшкиннерин, ылаңгыя саң-хөө кризизин ажып эртериниң аргазы бардыр. Кризистен биче когаралдыг, харын-даа орулгалыг уштунуп үнер дээш бар турган ажыл-агыйжы аргаларны ажыглап ажылдаар апаар бис.

Ооң-биле кады хууда орулгалардан үндүрүг чыылдазын көвүдедиринче угланган саналым бар. Отчетта "1998 чылда үндүрер орулгазының талазы-биле кол сорулга—ажылдап шыдаар хамааты бүрүзү хууда орулгаларын тургузарынга идепкейлиг киржиринге контрольду хандырары болур"-деп турар. Аңаа даянып алгаш, дараазында саналдарны киирер бодадым. Чер-черлерде хууда чиик машиналар ээлери үндүрүг төлевейн турар, олар чорук кижилериндан акшаны хемчээлинден эртир чыып ап турары билдингир. Чон аразында ынчаар акша ажылдап ап турар машина ээлерин "патентилеп" турары ол дижир. Чазактың Отчедундан алырга, республикада 27,3 мун чиик машина бар. Олар күрүнеге орук кижилерин сөөртүп турары дээш, олчаажык үндүрүүн дорт азы доора үндүрүг хевирлиг кылдыр төлээр ужурлуг эвес бе?

Сөөлгү үеде суурларда шынар чок арага садып турар кижилерниң ("адрестерниң") саны, чаъс соонда мөөгү дег, өзүп турар. Эрге-хоойлу органнары оларга удур ажылды кылып чорудуп турар-даа болза, күш четпейн турары илдең. Кызыл хоорайның базаарларында шынары багай араганың өртээ 15 рубль, а көдээ суурларда 20 рубльге сайгарып турар. Арага садып турар кижилер кандыг-даа үндүрүг төлевейн турары билдингир. Бо талазы-биле ТР-ниң Чазааның 1998 чылдың ноябрь 3-те үндүрген 699 дугаарлыг "Сайгарлыкчы ажыл кылып турар кижилерге үндүрүг онаарын чурумчудар дугайында" доктаалынга немелделерни киирер болза чүүлдүг болгу дег.

1998 чылда Чазак көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин деткиринге, 4,4 млн. рубльди чарыгдаан-дыр. Ол деткимчени колдуунда ажылы үреткүннелди берип турар арат болгаш коллективтиг ажыл-агыйларга чөпшээреп берип турарын деткиир бис.

Республика бодун аъш-чем-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Тараа, ногаа аймаа өстүрүринге таарымчалыг суггаттыг шөлдер Чал-Кежиг, Элегес көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң шөлдери болур. Ындыг-даа болза ол черлерни 1996 чылда болган суг халавының уржуундан Чал-Кежиг суурнуң үстүнде суг мөөннээр дээш Элегес хемни кежир кылган моондакты үер суу үрегдээн соонда, суггаттыг шөлдериниң бугазынче суг батпастаандан бээр үш дугаар чыл чедип турар. Ам ук плотинаны биеэги хевин киир катап тудуп тургузуп, хемниң суун бугаже аксып бадырарындан тараа, ногаа дүжүдүнүң салым-чолу билдинери чугаажок. Элегес хемде ол плотинаны тударына чугула сан-хөө болгаш материал-техниктиг деткимчени Тыва Республиканың Чазаа көргүзер боор дээрзинге чаңгыс чер-чурттугларым-биле идегеп турар бис.

Анатолий ТОРЛУК.
Элегес суур.

Байый бээр бис

ТАРАА ДУГАЙЫНДА

Үе-дүптен бээр Енисей хемниң бажының бассейнинге чер ажылының үзүк-соксаал чок турганының тураскаал херечилери бөгүнде-даа бар. Академик монголовед В.Владимирцовтуң шинчилелдерин езугаар алырга, Чиңгис-Хаан 1200 чылдың эгезинде Джучи деп аттыг улуг оглун ук девискээрже аг-шериниң көзин-биле чорутган. Моол уктуг эвес "арга-арыг улустары" ойроттар, кыргыстар аңаа кожакадыларындан-даа шыдалдыг-шыырак амыдырап-чурттап турган. Мусульман болгаш уйгур садыгжылар түрк дылдыг тараачыннарның өстүрүп алганы хөй тараазын моол аймактарже чедирип, далган, тарааны садып, саарып келген.

Бай-байлак оранга кым келиксевес боор. Чиң сөөрткен тевелер чиге мурнуу чүкче, изиг ораннарже-даа ай-айы-биле улажыр. Чүгле тараа эвес "арга-арыг улустарының" өлүк-кежи база сурагжый берген. Туттунгур-кавынгыр төрел бөлүктер чаадайын үндүрүп, хеп-хенертен шавар халдаашкын кылып болгу дег. Хаан бирги ээлчегде оон сестип турган. Ынчангаш олче улуг оглун аъткарган. Джучи адазының даалгазын арыг-тас күүсеткеш, оон элээн ырап, бот-тускайлаң болурун кызыдып турганын академик факт-барымдаалар-биле бадыткаан.

Оон бээр каш чүс чылдар эрткен. Тываның арга-арыы, тараа шөлдери төрел-бөлүктерге, аалдарга, көшкүн амыдыралдыларга үзүк-соксаал чокка бараан болуп келген. Райончуттунган чиңге-тараа-ның сорттары: хоо-тараа, кара-тараа болгаш кызыл-тас, дүктүг-арбай каш чүс чыл улаштыр өгбелеривистиң оон бээр солуттунмас өнчүзү бооп келгени магатчок. Черлик-аңгыс, сула, хонак, чечектиг сиген аймаа шөлге шаанда хөй турган. Чашпан кончуг ховар. Агы, каңгы, изиг оът, мал чиир кулча болгаш өске-даа оът-сиген колдуунда төттүнмес. Чылдың дөрт ээлчээнге чагыртып чурттаарга тараа культуралары, мал чемнери долгандыр хүрээлелди каастаар. Ынчангаш мал бажы чүзүн аайы-биле аажок өзүп турган.

Тараа, мал чемнери культураларны бойдустуң деңзигүүрүнге дүүштүр ажаап, өстүрер чорук тыва кижиниң культуразының бедиин, төрээн черинге ээ-хамаарылгалыын херечилеп турар. Ажылчын аъттар, шарылар-биле тараа ажаап өстүрери черниң ажыглалынга, кадагалалынга таарымчалыг.

Амгы үеде көдээ черниң амыдыралы өскерилген. Чижээ, аныяк-чалыы назынын чер ажылынга берген хоочун механизаторларның элээн хөйү бо экономиктиг буурааашкын соонда хуу байдалда келген. Оларның холунда көдээ ажыл-агый техниказы үлүг-хуу аайы-биле дүшкен совхозтардан, кооперативтерден шилчип келген. Бирээде, өөрүнчүг-даа ышкыш. Совет шаг-үеде кым хуу тракторлуг, комбайнныг чораан боор. Ам-на чүгле боттун амыдыралы дээш кызып туржуп болгу дег. Ийиде, сагыш чованчыг. Хуужуттунган көдээ ажыл-агый машиналары ээзинге долу күчүзү-биле бараан болур ужурлуг. Техника ээлериндан күрүне үндүрүг база тыртар. Үндүт-хавыттың өске-даа талалары барык төнчү чок.

Тракторларның, чүк автотранспортунуң, комбайннарның, көдээ ажыл-агый кожуг-дериглериниң күчүзүн ажыглаарынга хереглеттинер артык кезектер, кывар-чаар материалдар өртектери талыйган.

Россияның бүдүрген көдээ ажыл-агый машиналары сайзыраңгай чурттарныы дег эптиг, эвээш чарыгдалдыг эвес. Оларның-биле 50-60 гектар кургаг, чемиш чок ховаа тараа чажып каарга, ооң дүжүдү үнзе үнер, үнмезе үнмес. Ооң ажыы чүл?

Деңнеи алырга, ажылчын аъттар, шарылар-биле чер ажылын чорудары чамдыкта кедилиг-даа ышкаш. Хөй ажы-төлдүг чаңгыс өг-бүлеге хөй тонна эвес, пуд-пуд тараа харын ажыктыг. Чүге дээрге, тыва өг-бүленің ону шыгжаар оран-савазы, коданында мал-маганы эвээш, чүгле ааска өй. Үрезинге курлавыр биче херек болбайн аан. Чазын ону орнап, солуп база болур. 2-3 гектар черге 20 килограмм хире чинге-тараа колдуунда чаштынар. Часкы өзүм үезиниң суггады элбекте бир гектардан 8-9 центнер дүжүттү ап болур. Ол дээрге эң кудуку саналга-дыр.

Дүжүт колдуунда шөлдүң чемишчидилгезинден, суггадындан дорт хамааржыр. Тараа культураларының ээлчештирилгезин сагып чорудары кончуг чугула. Андаргаш, илииртээн черлерге кукуруза, тарымал тоорук, хөй чылдыг сиген чашкан соонда, тараа хөлчок чаагай үнер.

Тараажы кижи тараа дугайында чылдың бүгү дургузунда сагыш салыр. Ол дээш ажылдаар болза ажырбас: бай, тодуг чурттай бээр бис. Тараажы кижи бай турда, бүдүн Тыва бай-байлак болуру кымга-даа билдингир.

Виктор ДАНДАР.
ТР-ниң Чер комитединиң черни ажыглаарының болгаш кадагалалын экижидериниң талазы-биле килдис эргелекчизи.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР ТУРЗА-ДАА...

Республиканың балык камгалалының күрүне инспекциязы эрткен чылын 280 ажыг хажыдыышкынны илереткен. Ооң иштинде суглар, хөлдерни хирлендирген 12 таварылга болган. Балыктаарының чурумун үрээн 238 кижини туткан. Оларның 203-үн торгаан, 35-инге сагындырыгны берген.

Балык камгалаарынга хамаарышкан хөй лекция, беседаларны чон ортузунга кылган. Солун, сеткүүлге элээн хөй материалдарны парлаткан, дамчыткан.

Эрткен чылын балыкты хөйү-биле тударын 4 организация: Тываның балык ажыл-агыйы, республиканың аңчылар, балыкчылар ниитилели, "Революцияның чалбыыжы" совхозу база ТР-ниң ИХЯ-ның эргезинде балыкчылар боттандырып турган. Олар шупту 127 тонна балыкты тудуп, садыг, чемненилге черлеринге дужааган. Бо чылын оларның ийизи ажылдап, 5 тонна 116 кг балыкты туткан. Амгы үеде балыктаарының чаа дүрүмнерин ажылдап кылып турар.

Топуй-оол КҮЖҮГЕТ.

УРАН ЧҮҮЛ

БАДЫТКАЛ

Чурттап эртип турарывыс бо берге үеде Россияның 10—10 театрлары хагдынып турар. Кожавыс Даг-Алтай Республиканың театры 3-4 чыл бурунгаар хагдынган. Хакас Республикада байдал база-ла дээредевес. Шиилерниң баштайгы көргүзүглериндe безин 30—40 кижи келзе, экизи-ле ол. Улуг орус улустуң 100—100 чылда быжыг туруп, сайзырап келген театрлары безин чер-черлерде хагдынып турда, Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында байдал кандыгыл?

Улуг өгбелеривис В. Көк-оол, Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Х. Конгар, Е. Кенденбиль, Н. Өлзей-оол, Б. Бады-Сагаан, В. Монгалбии, А. Тавакай, С. Оюн оларның кончуг быжырымчалыы-биле таваан салганы орду-театр бо хүннерде долу чуртталгазын чурттавышаан. Кандыг-даа театр көрүкчүлер чокта "театр" адын бадыткап шыдавас. Бис кайгамчык көрүкчүлерлиг бис. "Сөөлгү акшабиле хлеб садып аар бе азы чунар саваң садып аар бе?" деп айтырыг чоруп турда, бистиң театрывыска шии-концерт санында-ла көрүкчүлеривистиң театр сыңмас кээп турары биске үнелеп четпес улуг өөрүшкү, байырлал. Англия, Франция дээн ышкаш делегейнiң улуг-улуг чурттарында кандыг театрлар, кандыг бедик культуралыг көрүкчүлер чок дээр, ынчалза-даа бистиң көрүкчүлер дег уруг-дарын чедерин четкен, эмзирерин эмзирген, клубка олурда-ла, хөнээнде изиг шайын, аъш-чемин тудуп алган сагыш човап кээр көрүкчүлер кайда боор. Хемчикке, Улуг-Хемге, Өвүрге, Мөнгүн-Тайгага, Эрзин, Теске-даа дөмей-ле. Эрткен чылын Наадым үезинде Хакасияның культура сайыды Чаптыков: "Тыва көрүкчүлер магалыг-дыр, концерт, оюнтоглаа көөр дээш изиг хүн адаанга 5 шак иштинде чанарын-даа бодавайн туруптар. Мээң хакас чонум ындыг эвес. Мээң чонум ындыг турган болза, хая-дашты-даа аңдара тыртып эккээр мен" — деп ыглап чугаалап турган. Чогум-на ынчангаш бистиң театрның улуг-даа, бичедаа салгалдың артистериниң бедик көдүрлүүшкүннүг, хей-аъттыг ажылдап чорууруында. Аныяк, шыырак, кидин күш-шыдал үезинде аныяк оолдарга улуг шалынныг, ажык-кончаалыг өске ажыл тывылбас эвес. Олар ай-айыбиле, өске бүгү чон дег, акшалың чоктун хараазындан хоорайның ол-бо ырак булуннарындан чадаг кылаштажып кээп, үр үеде орта чем чивээнинден бажы дескинип барып дүжүп турганнары-даа бар. Ынчалза-даа олар ынак ажылынга долузу-биле бердинген кижилер-дир. Ынак төрээн театры чокта, кады төрээннери дег бот-боттарынга өөренип калган эштери артистер, чокта, чуртталга оларга долу эвес — чемдикдудуу. "Театр — эмнеттинмес аарыг, оон аараан кижи "кадык" үнери берге-ле" — деп, артистер чугаалажыр.

Өгбелеривис эге таваан салган бо театр-ордувусту театрның кол режиссеру А. Ооржак чиңгир чараш өннер-биле, маны даш-биле кончуг оваарымчалыг, камныы-биле улам ыңай быжыглап, каастап турар. Театр амгы хүннерде улам чогаадыкчы дилээшкиннерде ажылдап, фестивальдарга киржип, эң эки ажылдыг театрларның санынче кирип, шанналдыг ээп кээп турар. Ылаңгыя 1996 чылда Уфа хоорайга болган түрк дылдыг театрларның фестивалынга бодувус хууда самолеттуг четкеш келгенивис артистерни улам хей-аът киирген. "Тывалар — чоргаар чон" — деп, бистиң дугайывыста өске театрларның артистери чугаалажып турдулар. Бо үеде бүдүн театр хамаанчок, чаңгыс кижи безин ырак чер четкеш кээри кончуг берге айтырыг...

Маңаа Президентиниң, Чазактың, Культура болгаш кино яамызының деткимчези улуг болганын демдеглээр апаар. "Арагачы тывалар" деп солуннар арнынга бүдүн Россияга, ылаңгыя Сибирьге алдаржаан улус бо фестиваль үезинде эктивис бедик, хей-аъдывыс сергек чоруп турдувус.

Бистиң театрывыс — хөгжүм-шии театры деп адын хевээр камгалап арткан эвээш санныг театрларның бирээзи. Театржыткан концерттерниң тускай хевирин чогаадып тып турарывыс — бистиң театрның база бир онзагай, тускай арны апарган. Бо үелерниң дургузунда кандыг-кандыг темаларга хөйле концерттер турбады дээр!

Шыны херек, бо концерттер "ядараанда хамнаар" дээни ышкаш, үениң бергезинге мунчулуп чоруп турган байдалда А. Ооржактың саналбиле эгелээн концерттер-дир. Бо дээрге театрның арны, дайын үезинде болза мурнуку одуругга деннежир дидим, чаа чогаадыкчы үүл-дүр. Быжыг тыл чок болза, кандыг-даа шылгаранга дайынчыларга дайылдажыры берге Театр шугумунда шак ол быжыг тылды хандырып, эргелеп-башкарып турар кижи, бо хүннерде 50 харлап турар, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору К. Т. Тагаланов болур. Даштындан көөрге, чыткан хой тургуспас чыгыы бо кижини, шыны херек, эге дээрезинде театрга директорлап кээр дээн-дир деп сураг дыннааш, бо хөөкүй хамаанчок, дыка шыырак дээн директорлар турду ышкажыл, туруп кээрде-ле, дээвиринден суг дамдылаар, кышкы үеде тон чок кижи залга олуруп шыдавас соок театрны бо кайын сегидип шыдаарыл дээн хөөннер турулаан. Кайда ындыг боор, ол келген соонда, чаңгыс чай дургузунда дамды безин кирбес кылдыр септеткен Сценавыс залдан эгелээш фойеге дээр чылып келген Бо кыжын кончуг соокта безин артистер өрээлдериниң изиинге тынар чер тыппайн чоруп турдувус.

Театрда кол инженер Н. А. Базырның ажылын мактавас аргажок. Сибирь зоназында чүгле 5 театрда бар герман радиоаппаратураның бирээзи бистиң театрда ажылдап турар. Карак шокараннаар чараш өннүг чырыктарны чагыдып эккелген, бо чайдан эгелеп көрүкчүлерни өөртүп, концерттерге аян-шинчи киирер дээш чорудуп турар ажылдар база-ла директорнуң карак кызыл ажылының түннели болур. Моон артында хей-хей цехтер ажылчыннарының каракка көзүлбес, эскертинмес харыысалгалыг берге ажылы чоруп турарын база даап бодап тур боор силер.

Көдээ көрүкчүлеривисти (кайгамчык уран чүүлдү езулуг үнелеп билир, сайгарар көрүкчүлер кожуунарда дыка хөй) хомудатпазын кызып, акша-көпеек сураа үнерге үнүүшкүннерни кылып турар бис. Чаа чыл бетинде ыраккы Кунгуртуг суурже безин шии, концерттиг четкеш келдивис.

Ийе, мындыг берге үеде чурттаар салым-хуу биске, бистиң ажы-төлүвүске онаашкан. Улуг-улуг заводтар, фабрикалар, бүдүрүлге черлери буурап дүжүп турар. А тыва театрга бистиң эргим көрүкчүлеривис-ле кээп турар болза, тыва театр чырык черге турар, а театр турда — тыва нация делегейде бар деп чүвениң бадыткалы ол.

Анзат КУУЛАР,
ТР-ниң алдарлыг артизи.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Дөрт оолдун, бир кыстың төлептиг иези — ававыс Чечекмаа Баазановна ДЕМИРЧААН март 14-те 50 харлаан. Ол Мугур-Аксы школазында дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Арат чоннуң ажы-төлүн өөредир дээш,
Амыр-дыш-даа билбес чордун, эргим авай.
Биче сеткилинни, ээлдек чаңыны чонуң мактаар,
Бистер аная чоргаарланып, байыр тудуп, мөгейдивис.

Өөнүң ээзи Маадыр-оол Монгушевич, оолдары: Майдыр, Дайгыл, Марат, Мерген, уруу Долаана.

Сеткилден чагаа

ООРҮВЕС АРГА ЧОК

Тыва Республиканың уруглар эргелери камгалаар хөй-ниити ачы-буян фондузу тургустунгандан бээр бир чыл ажып бар чыдар. Ада-иезинге кагдырган, хоорай, суурлар кезип тояап чоруур бичии элээдилер-биле ажылдаары ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа бистиң фондувус солуннар, радио, телевидение ажылдакчылары-биле кады улуг ажылдарны чорудуп, уругларга аъш-чемни, хепсынны-даа үлеп берип турар апардывыс.

Эрткен Март 8 таварыштыр бистиң хоочун журналист Светлана Данзын-оолга Чазак шаңналын тывысканы дээрге-ле, бистиң ажылывыстың моон соңгаар чон ортузунга нептерээри, тыва чонувус радио дамчыштыр хөй чүүлдерни улам ыңай билип ап турарынга бурунгаар базым деп билип турар бис. Ынчангаш бистиң аравыска мындыг тывынгыр, сагынгыр кижилерниң чурттап чоруурунга өөрүвес арга чок.

Сайдам ООРЖАК.
ТР-де уруглар камгалалының талазы-биле хөй-ниити ачы-буян фондузунуң даргазы.

ТӨЛЕВИРЛИГ КИЧЭЭЛДЕР

Моолдун кожа аймактарының улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының делегациязы республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркомитединiң чалааны-биле Кызылга кээп, аныяктарны дээди өөредилге черлеринге белеткээр төптүң өөредилге пунктуларын аймактар төптеринге ажыдарының дугайында керээни чарган.

Ол пунктуларга үш ай дургузунда орус дылды өөренириниң төлевирлиг кичээлдерин моол аныяктарга организастаар. Оон соонда июнь айның төнчүзүнде бистиң республикадан барган комиссия 32 кижини шылгап шилип алгаш, күстен эгелээш, Кызылга улаштыр өөредир. Оон аңгыда Кызылдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче моол абитуриентилерни хүлээп алыр талазы-биле олуттарны аңгылап бээри база керээде көрдүнген.

Бүрбү КЫРГЫС.

КОНКУРС

"БОЙДУСКА ХАНЫ ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ"

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИҢЕР

"Бойдуска ханы ынакшыл-биле" деп аттыг экология темазынга республика конкурузу тыва черниң бойдузунга, оон дириг амытаннар болгаш үнүш аймаанга тураскаатынган, хөй-ниитиниң, ылаңгыя аныяктарның бойдус камгалалының болгаш оон байлакторының дугайында бодалын хаара тудар сорулганы мурнунда салган.

Тываның бойдузу чайгаар бүткен чараш боорда, бир янзы тускайлаң онзагай болгаш байлак. Төрээн черивистиң бойдус-хүрээлелиниң байлактарының хөй хевирлери белени-биле үрелиичел, ажыглаттынгыр болгаш катап тургузары берге. Ылаңгыя кижилерниң хоралакчы чоруунга дириг амытаннар болгаш үнүш аймаа кончуг каражадап турар.

Бөгүн Тывада үнүштерниң 1782, куштарның 330, балыктарның, 30 ажыг болгаш сүт чемиштиглерниң 81 хевири санаттынып турар.

Республикада "Кызыл дептерже" киир бижиткен ховар дириг амытаннардан ирбис, кызыл бөрү болгаш оон-даа өске аңнар, куштар бар. А чеже үнүштер болгаш дириг амытаннар чидериниң кырында келген азы шуут Тывада чок кылдыр читкилей бергенил? Тываның дириг амытаннарын болгаш үнүш аймаан камгалаар болзувусса, бис чурттап турар бажыңывысты база иштики сагыш-сеткиливистиң арын камгалап алыр бис. Ынчангаш долгандыр кадык хүрээлелге чурттаарынга долу эргелиг кылдыр чаяаттынган, өзүп олурар салгалывыстың мурнунга чоргаарал-биле харыысалгавысты күүседир ужурлуг бис.

Үстүнде барымдааларга үндезилээш, база бойдусту камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Экокүркомитеди долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын экижидер сорулга-биле "Бойдуска ханы ынакшыл-биле" деп конкурсту чарлап тур.

Конкурска солуннар редакциялары, радио болгаш телевидение база күзелдиг-ле хамаатылар киржир. Конкурстуң негелдезин езугаар үүгле 1999 чылдың материалдарын хүлээп алыр болгаш "Конкурска" деп рубрика-биле үндүрер.

Материалдарны 1999 чылдың декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр. Түннелдерин декабрь 25-те үндүрер.

Айтырыгларны шиитпирлеп, түннелдерни үндүрери-биле эртемденнер, чогаалчылар, журналистер, бойдус камгалал ажылдакчыларындан болгаш оон-даа өскелерден тургустунган комиссияны тургузар.

Конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны доктааткан:

Солуннар редакцияларының, радио болгаш телевидениениң аразында:

1-ги чер — 1500 рубль;
2-ги чер — 1000 рубль;
3-кү чер — 500 рубль.

Тус-тус киржикчилерге:

1-ги чер — 600 рубль;
2-ги чер — 400 рубль;
3-кү чер — 300 рубль.

Оон аңгыда тускай шаңналдар база көрдүнген.

Республика конкурузунга материалдарны солуннар редакцияларынче, сеткүүлдерже, радио болгаш телевидениеже "Экоконкурска" деп рубрика-биле чорудар.

Экоконкурска киржири-биле бойдус камгалал организацияларының болгаш көдээ авторларның идепкейлиг киржирин диледивис.

"СЕЛЕНДЖА" магазин
ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫП
садып турар.
КЭЭР ЧЕРИ: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу 1, Аэрофлот агентствозу деп автобус доктаар чер
ЭРТЕНГИНИҢ 9 ШАКТАН 17 ШАККА ЧЕДИР ЧАПСАР ЧОК ажылдап турар.

Тыва Республиканың Чазак Аппарады күш-ажылдың хоочуну, республиканың алдарлыг малчыны Дарышмаа Орусовна Кууларга оон оглу
Юрий Бадыевич КУУЛАРНЫҢ
мөчээни-биле ханы кажыдалды илергейлеп тур.

СПОРТ

МАСТЕРНИҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Тыванын сураглыг спортчуларының бирээзи, хостуг хүрештиң билдингир специализи, ССРЭ-ниң спорт мастери Алексей Санданның кубогу дээш школачылар аразынга аныяк начыннарның адаанмөөрейи "Херел" спорт залынга болган.

18 команданы төлээлээн хөй кижи киржикчилиг маргылдааның мөгелери 15 аңгы деңзиге хүрешкен. Үш хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде, Улуг-Хем кожуунуң Хайыраканда элээди уругларының спорт школазының өөреникчи оолдары артык күштүүн көргүскеш, А. С. Санданның кубогун чаалап алган.

Николай ДАВЫН-ООЛ.

ДЕТКИКЧИЛЕР ТЫПТЫ БЭЭР ЧАДАВАС

Кызылдың шыдыраачылары сөөлгү каш чылларда болуглежип чыглып ойнаар, чаглактаныр чер тыппайн падын бараанар. Оон мурнунда чылдарда "Совет Тываның 5 чыл" стадионунга маргылдаа эрттирериңе шала дакпыш-даа бол, шыдыраа клуву ажылдап турган.

Ол клуб хагдынып, спорткомплексче шилчээн соонда, хоорайның шыдыраачылары сотка олурган. Бо боралгактыг берге үе бодунуун ап үнген. Хамык чүвени рынок хайтаткан. Эрги клуб ээзи чок, ээн калган ужурунда шыдыраа клувунун өнчүхөренгизи: стол, сандай, шыдыраалар, шыдыраа шактары-биле спорткомплекстин, хоорайның спорт комитединiң каш удаа солушкан удуртукчуларының бирээзинiң сунган холундан өскезинче дамчып чоруп тургаш, агаарда изиг бус дег, анаа-ла эстип ис чок читкен. Стол, сандай туржук оода чаңгыс шыдыраа хөлү безин артпаан.

Экономиктиг бууبراашкынның, социал-политиктиг турум эвес чоруктун, чуртта хоозуралдың, акшаландырыышкын чедишпезинiң кыжаныы спортчуларны "сирбектеп" алгаш турбуже, 1997 чылда Тываның баштайгы стадиону тынгарылган. Ол чайын маңаа, найысылал Кызылга, хостуг хүрешке Россия чемпионадын "5 чылга" эрттирер шиитпир хүлээп алдынганындан Чазактың деткимчези-биле стадионну эде дерип, немелде тудугларны кылып, демир херимни салып, ийи дугаар улуг "тынып", катап чаартынган стадионну ажыглалга киирген.

Шала күскээр элбекшилдиг эки өйде эки хөөнүң арттырып каан эрги клубтуң эжии ажыттынарга, шыдыраачыларның караа чырып, сагыш-сеткилiниң сергээ дендеп, дыштанылганың хостуг шактарында шыдыраа хөлүнүң артынга өөр-өөр болуп алгаш, адааннажып ойнаар өөрүшкүлүг хүннер төнмес ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа ынанганының бажын ыт чипкен дег болган. Орта үгле чаңгыс катап М. С. Хомушкунуң чырык адынга тураскааткан хоочуннар маргылдаазын ойнап дооскан соонда, хайыраан клуб хагдынган Кырган, чалыы шыдыраачылар артында-ла кыш удур чаглактанып, чылыг орансава чок арткан.

Моон мурнунда ТР-ниң Шыдыраа федерациязының президентизинге соңгуп алгаш турганывыс К. А. Бичелдей үени элээн талыйтыр көөр, кедилиг келир үезин бодаар дарга деп кара угаанбиле билген мен. Каадыр-оол Алексеевич "Кызыл партизаннар" биле "Эки турачылар" кудумчуларының каттышкан белдириниң Улуг-Хемче көрген талазынга үш каът шыдыраа клувун тударының төлевилелин безин архитекторларга чагыттыргаш белеткеп каан. Оон смета-өртээн, чарыгдалдарын санап кылган ол төлевилел ам-даа оон холунда боор ийин.

К. А. Бичелдейниң удуртулгазының үезинде ол-ла шөлде турар уран үүл училищезиниң ниити чуртталга бажыңы турган оран-сава шыдыраачыларның эргезинге кирип келзе-даа, ээн каапкан өрээлдерже бажың чоктар отряды шөлээ-чөпшээрел чокка көөп кире бергеш ол олчаан оон үнмээннер Ол бажыңны кызыл күш-биле, шаап халдаашкын кылып, бодунуң эргезинге алыр дээш федерацияның президентизи баштаан шыдыраачылар 1:0 санга "уттуруп", улуг аштырыышкынга таварышкан

Ам бо хүннерде шыдыраачылар ойнаар оран-сава бажы аайлажып кел чыдар чогумчалыг байдал тургустунуп-даа орар ышкаш. Шыдыраа клуву турар өрээлдерни эде дерип эгелээн. Ол черге "Саян" универмагының бараан шыгжаар складтары турган. Дендии делгем эвес-даа болза, ийи өрээлди ханаларын оя шаап тургаш, ойнаар залдыг, спорт бараанны саарып сайгарар дерги садыгыг, бажың иштинде туалеттиг шыдыраа клуву турар кылдыр тудуштурган.

Ында эде дериишкин ажылдарын "Тыва тудуг" АН-ниң 5 кижи составтыг тудугжулары чорудуп турар Хоолайларны хереглээн черлеринге салырынга, одалга, суг системазын ажыглалга кииреринге дугуржулга езугаар хөлезилеп алган сантехниктер, электрик, каннакчы-дунзаачылар хаара туттунган.

Удавас ажыглалга кирер бо клуб хоорай төвүнде "Саян" универмагының артында турар. Ам кол-ла чүве — акшаландырыышкын. Чагыгны киирген — ТР-ниң Спорткүркомитеди баш миннип хөделир дээрге өре-ширези көвүдээнинден хоозуралга таварышкан. Стол, сандай, шыдыраа дээн ышкаш дериг-херекселдер садарынга, тудугжу бригадаларның кылып бүдүрген ажылының хөлезининге дузалажыр деткикчилер тыпты бээр дээрзинге, ТР-ниң Спорткүркомитеди идегелин ышкынмайн турар.

Тыва кижиниң экиргек биче сеткилдии, хүндүлээчел, дузааргаа, чуртувустун хөй националдыг төрел чонун, даштыкы аалчыларны ам-даа магададып, найыралдың чылыг холун сунарынга кезээде беленин илередир.

Шыдыраага бирги разрядчы-даа болзумза, үүгле чаңгыс таварылгада Кызыл хоорайның чемпиону аттыг болганым шыдыраачы эшөөрүмнүң деткимче, алдарады деп бодап, оларга чоргааралым сөглеп, мөгейбес арга чок, өннүктер. Далайга дамды дуза. Чаңгыс айның шалының ниити херек дээш салып шыдавазымза-даа, мергежилим аайы-биле тоң дизеле, шыдыраа шактары дыңзыдар дүлгүүрлерни чаа клубтун байырлыг ажыдыышкынының хүнүнде белеткеп эккеп бээримни хүлээнип алдым. Шыдыраачыларның, деткикчилерниң санал-оналдарын база дыннаксап артым.

Дардаш МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ШЫДЫРААЧЫ САЛЫМ-ЧАЯАН

ШАЛАП, ТУЛАП САЛЫП ОРДА...

ТР-ниң ийи даклыр чемпиону Лера Кууларның шыдыраанының шыпшык бединче көдүрлүүшкүнү сыг дээн оък ышкаш, шак ындыг дүрген, саат чок шалыпкын болган. Ол 12 харлыг тургаш-ла, 1997 чылда хөрээжен улус ортузунга бирги черни алгаш, Тываның төөгүзүнде эң аныяк чемпион кылдыр чарлаттынган.

Лерага шупту-ла чүве чиик бердинип турбааны билдингир болбайн аан. Школага бүгү-ле эртемнер аайы-биле үгле бештерге өөренири-даа, бурунгу оюн — шыдырааның нарын аргаларын шиңгээдип алыры-даа ындыг-ла амыр эвес. Маңаа авазының чаяан кааны төрүмелинден бердинген талант, өткүт угаан негиттинер. Бир эвес Лера бир класстан эгелээш-ле бичиизинден тура аажы-чаңын, үзел-бодалын быжыктырып, мурнунда салдынган тодаргай сорулгалыг, күш-ажылгыр мөзү-шынарны бодунга дадыктырбаан болза, республика чемпиону деп бедик атты чедип алыры тоң берге турган.

Бир-ле катап республиканың шыырак шыдыраачыларының бирээзи Лераның ачазы Валерий Куулардан чемпион кызының бүдүжүнде эң онзагай талазы үүл дээн уткалыг айтырыг салдым. "Уруумнуң аажы-чаңында онзагай үүлү — соругдаан сорулгазын эчизинге чедирери. Оруктуң ортузунга черле ара доктаавас, ыяап-ла улуг чаагай үүле-херектерже, чогаадыкчы бедиктерже чүткүүр" — деп, ол боданмайн-даа харыылады.

Өвүр кожуунуң ыраккы Саглы сумузунда ажылдап, чурттап чоруур Кууларларның өг-бүле, кежигүннери шупту шыдыраалаар. Республика чемпиону Леразы — өг-бүленiң улуг уруу, оон бичези Коля ам алды дугаар класста өөренип турар, 5 харлыг Доржу — ясли-садиктiң кижизиттиргени.

Хеймер оглун Доржу деп адааны база таварылга эвес. Тываның сураглыг эртемденнериниң бирээзи, филология эртемнериниң кандидады, ТКУ-да доцент, хоочуннар ортузунга шыдыраа чемпиону Доржу Сенгилович Куулар чемпион Лераның даайы боорга, ынак өгбезиниң аталдарынга тураскаадып ынчаар адаан. "Азаның бичези кончуг" дээн ышкаш, 5 харлыг Доржу кончуг опаң-чипең, орлан-шоваа, шыдыраачы чарт угаанныг, өткүт көрүштүг эр болуп доругуп өзүп орар.

Кууларлар өг-бүле кежигүннериниң аразында шыдыраа мөөрейин байыр-чыскаалдар, дыштаныр-даа хүннерде организастай бээр турум чанчылдыг. 5 харлыг дымаа-халаң хирезинде-ле хеймер Доржу бичиизинге чалынмас, мастерге кандидат ачазы Валераның безин ноянын матка олуртурунче бо-ла чыгады берген орар, чамдыкта харын уткулай каптар, мырыңай кара кайгамчык талантылыг чаш шыдыраачы көстүп келген.

Шыдыраачы уругларның иези Г. К. Куулар Красноярскиниң башкы институдун дооскан. Галина Кызыл-ооловна Саглы ортумак школазында төөгү кичээлдерин башкылавышаан, өөреникчилерниң шыдыраа бөлгүмүн ажыткаш, ону база удуртуп турар. Ынчап кээрде, Лераның мергежилин сайзырадырынга шыдыраачы ада-иези кол рольду ойнап, соон салгаар балалбас истиарттырып каннар.

Галина Кызыл-ооловнаның чугаазы-биле алырга, Лера 7 харлыында шыдыраага хандыкшып эгелээн. 8-9 харлыында улуг улус ойнаан маргылдааларга киржип, баштайгы дадыгыышкынны ап, клазынга, школазынга, суурунга, районга өөреникчилер ортузунга бирги черни ээлеп, чемпион деп атка чоорту чанчыга берген.

1997 чыл Лераның амыдыралынга эргилделиг чыл болган. Херээжен улустун адаанмөөрейинге эгезинден-не чоок саннарлыг сырый бөлүк тыптып келген. ТР-ниң чемпиону Наташа Кол (Тожу), бирги разрядчылар Валерия Куулар биле Айлаана Монгуш (Кызыл), Виктория Сарыглар (Барыын-Хемчик кожуун) база Нина Ховаа (Бии-Хем олар бот-боттарының аразында сүрүштүг чоруп орган. Маргылдаанның төвүнде хары угда үш шыдыраачы В. Куулар, Н. Кол, А. Монгуш эң эки көргүзүглүг, чаңгыс аай түннелдерлиг финишке келген. Мөөрейниң негелдезин езугаар немелде көргүзүглерниң дузазыбиле шаңналдыг черлерни илереткен. ТР-ниң чемпиону атты Кызылдың 15 дугаар школазының чедиги классчызы Валерия Куулар чаалап алган. Ийиги, үшкү черлерни Айлаана Монгуш биле Наташа Кол ээлээн.

Валерия № 15 школада, хоорай лицейинде математика клазында өөренип турар. Ол үш чыл дургузунда чаа эгелеп чоруур шыдыраачыдан бирги разрядчыга чедир өскен. Бо дээрге хөлчок улуг тиилелге-дир. Республика чемпиону лицейге өөренмишаан, Кызылдың школадан дашкаар өөредилге төвүнде дуржулгалыг тренер, мастерге кандидат Н. П. Шишигиннiң шыдыраа өөлгүмүнге кирип алгаш, 1998 чылда ийи улаштыр чемпионнап каан, Ам-даа ону чаа улуг чайыннанчак тиилелгелер келир үеде манап турар.

Март 8-ти уткаанывыс
База бир час дужуп келди.
Тайбың оюн — шыдыраага
Маргылдаалар манай берди.
Чараш көштер дилеп, бодап,
Шалап, тулап салып орар
Чажындан-на шыдыраалаар
Чаптанчыг-ла Лераны
Ийи даклыр чемпионга
Изиг байыр чедирбишаан,
Мастер атты чаалап ал деп
Талантынга мөгейдивис.

Данзы САЛЧАК.

ШЫН Кызыл хоорай, Ленин көшүнүң 100-ге чедер аъдындагы ноармейскаа, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:—
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 5620.
Чагыг № 22

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.